

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ ΚΡΗΤΗ. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

1. Εισαγωγή

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγγέλλει στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου βιβλίου¹ τῶν *Πολιτικῶν* μιὰν ἐκτενῆ μελέτη, ἡ ὁποία ἔχει ἐσωτερικὴ συνάφεια μὲ τὴν ἰδικήν του προγραμματισμένη² ἐξέταση τοῦ ἀρίστου πολιτεύματος: Νὰ πραγματευθῇ γιὰ τὸν τύπον τῆς «κοινωνίας τῆς πολιτικῆς»³, ἡ ὁποία εἴτε ἔχει σχεδιασθῇ ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς στοχαστὲς καὶ πολιτειολόγους⁴ εἴτε εὐρίσκεται σὲ ἐφαρμογῇ⁵, καὶ παραλλήλως ν' ἀναζητηθῇ ἀφ' ἐνὸς μὲν «τὸ τ' ὀρθῶς ἔχον καὶ τὸ χρήσιμον»⁶, ἀφ' ἐτέρου δέ, ἐὰν παρὰ ταῦτα ζητηθῇ νὰ διαγραφῇ ἄλλο πολίτευμα, νὰ μὴ φανῇ τοῦτο ὡς ἐπιτήδευμα σοφίας⁷. Ἡ δῆλωση αὕτη τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ ὁποία, ὡς ἔδειξε ὁ Eckart

1. L. Bertelli, *Historia e Methodos. Analisi critica e topica politica nel secondo libro della <Politica> di Aristotele*. Torino 1977 (*Historica Politica Philosophica, Il Pensiero Antico, Studi e Testi* 3). E. Schütrumpf, *Die Analyse der Polis durch Aristoteles*. Amsterdam 1980, Κεφ. 2, σσ. 67-89 (*Studien zur antiken Philosophie, Heft* 10).

2. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 1, 1260b 28: «προαιρούμεθα».

3. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 1, 1260b 28-29.

4. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 1, 1260b 31-33.

5. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 1, 1260b 30-31.

6. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 1, 1260b 34-35.

7. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 1, 1260b 34-35.

Schütrumpf⁸, διαφοροποιείται από τις εισαγωγές άλλων έργων του⁹, αποτελεί συνέχεια της αντιστοίχου δηλώσεως στην ακροτελεύτια παράγραφο του δεκάτου βιβλίου των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*: «Παραλιπόντων οὖν τῶν προτέρων ἀνερευνήτον τὸ περὶ τῆς νομοθεσίας, αὐτοὺς ἐπισκέψασθαι μᾶλλον βέλτιον ἴσως, καὶ ὅλως δὴ περὶ πολιτείας, ὅπως εἰς δύναμιν ἢ περὶ τὰ ἀνθρώπινα φιλοσοφία τελειωθῇ. Πρῶτον μὲν οὖν εἴ τι κατὰ μέρος εἴρηται καλῶς ὑπὸ τῶν προγενεστέρων πειραθῶμεν ἐπελθεῖν, εἴτα ἐκ τῶν συνηγμένων πολιτειῶν θεωρῆσαι τὰ ποῖα σώζει καὶ φθείρει τὰς πόλεις καὶ τὰ ποῖα ἐκάστας τῶν πολιτειῶν, καὶ διὰ τίνας αἰτίας αἱ μὲν καλῶς, αἱ δὲ τοῦναντίον πολιτεύονται»¹⁰. Ἡ δήλωση αὐτὴ ἐπέχει ἓνα προοίμιο τοῦ Β 1 τῶν *Πολιτικῶν*, ὅπου ὅμως ἡ ἔκφραση «εἴρηται καλῶς ὑπὸ τῶν προγενεστέρων» ἀφορᾷ τὰ κεφάλαια 1-8 τοῦ δευτέρου βιβλίου, εἰς τὰ ὅποια ὁ Ἀριστοτέλης διαλαμβάνει τὸ ζήτημα τῆς ιδιοκτησίας¹¹, τὴν κριτικὴν του ἐπὶ τῆς νομοθεσίας τῆς *Πολιτείας*¹² καὶ τῶν *Νόμων* τοῦ Πλάτωνος, τὴν διαγραφὴν τοῦ πολιτεύματος τοῦ Φαλέου τοῦ Χαλκηδονίου¹³ καὶ τοῦ Ἱπποδάμου τοῦ Μιλησίου¹⁴, ὅστις «πρῶτος τῶν μὴ πολιτευομένων ἐνεχείρησέ τι περὶ πολιτείας εἰπεῖν τῆς ἀρίστης»¹⁵. Στὸ δεύτερο βιβλίο ἐπεκτείνεται ὁ Ἀριστοτέλης σὲ τρία πολιτεύματα

8. E. Schütrumpf, *Aristoteles, Politik Buch II und III*. Berlin, Akademie Verlag, 1991, σσ. 90-91 [Aristoteles Werke in deutscher Übersetzung 9/II] (στο ἐξῆς Schütrumpf, *Politik II und III*).

9. Ἀριστοτέλους, *Φυσικὴ Ἀκρόασις* I 2 *Περὶ ψυχῆς* A 2 403b20 *Τὰ Μετὰ τὰ Φυσιικά* A3 *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* I 1-2.

10. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια* K 10, 1181b 15-24.

11. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 5, 1262 b38-1264 b26.

12. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 2-3.

13. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 7, 1266 a32-1266 b22. Τis γνώσεις μας γιὰ τὶς θεωρίες καὶ τὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Φαλέα – γιὰ τὸν ὅποιον πρβ. I. Lana, «Le teorie egualitarie di Falea di Calcedone», *Rivista Critica di Storia della Filosofia*, 5(1950) 265-276. M. Duric, «L' ideal politique de Phaléas de Chalcédon (σερβιστὶ μετὰ περιλήψεως γαλλιστί)», *Živa antika*, 4(1954) 69-77. R. Vattuone, «Alcune osservazioni sulla νομοθεσία di Falea di Calcedone», *Rivista Storia dell' Antichità*, X(1980) 145-155. Schütrumpf, *Politik II und III*, σσ. 238-258– τὶς ἀντιλοῦμε ἀπὸ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο τῶν *Πολιτικῶν*.

14. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 8, 1267 b23-1269 a28.

15. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 8, 1267 b30-31. Πρβ. Schütrumpf, *Politik II und III*, σσ. 259-282 μὲ ἐκτενὴ βιβλιογραφία.

-της Σπάρτης¹⁶, της Κρήτης¹⁷ καὶ της Καρχηδόνας¹⁸- τὰ ὅποια ἔχουν ἓνα κοινὸ γνῶρισμα: «χρῶνται τινες τῶν πόλεων τῶν εὐνομεῖσθαι λεγομένων»¹⁹. Τὸν ὀρισμὸ τῆς εὐνομίας ἔθεσε ὁ Ἀριστοτέλης ὑπὸ διττὴν σημασίαν: Ἀφ' ἑνὸς σημαίνει τὴν ὑπακοὴν τῶν πολιτῶν τοῖς «κεμμένοις νόμοις»²⁰, ἀφ' ἑτέρου «τὸ καλῶς κεῖσθαι τοὺς νόμους οἷς ἐμμένουσιν»²¹. Σὲ μία εὐνομουμένη πόλιν «ἐκαστος ποιεῖ τὰ αὐτοῦ»²², ἄποψη ἡ ὅποια ἀπηχεῖται ἀπὸ τὸ πλατωνικὸ χωρίο «πᾶσι τοῖς εὐνομουμένοις ἔργον τι ἐκάστω ἐν τῇ πόλει προστέτακται»²³. Ἡ εὐνομία ὀρίζεται ὥς ἡ φροντίδα διὰ τὴν ἀρετοπλασία τῶν πολιτῶν.

Ἡ δῆλωση αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ εὐνομίας πρὲπει νὰ μελετηθῇ μὲ τὸν συνδυασμὸ τῶν τριῶν πολιτειῶν, τὶς ὁποῖες πραγματεύεται. Ἡ σύγκριση καὶ ἡ παράλληλη μελέτη τοῦ ζεύγους Σπάρτη - Κρήτη εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ ἀντιστοιχοῦ ζεύγους Σπάρτη - Καρχηδῶν²⁴. Ἡ τοποθέτηση αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ εὐνομίας τῶν τριῶν πολιτειῶν ἀνάγεται σὲ συγχρόνους τοῦ Ἀριστοτέλους συγγραφεῖς, ὅπως τὸν Ἰσοκράτη²⁵, συνεχίζεται ὅμως νὰ διατηρῆται ἡ παράδοση στὸν Στράβωνα²⁶, ὁ ὁποῖος ἀναφέρειται στοὺς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνος²⁷, ἀλλὰ καὶ στὸν Πολύβιο, ποὺ ἀναλύει τέσσερα πολιτεύματα, τῆς Σπάρτης, τῆς Κρήτης, τῆς Μαντινείας καὶ τῆς Καρχηδόνας, τὰ ὅποια

16. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 9, 1269 a29-1271 b18.

17. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1271 b19-1272 b24.

18. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 11, 1272 b25-1273 b27.

19. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 1, 1260 b31-32.

20. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Δ 8, 1294 a6.

21. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Δ 8, 1294 a7.

22. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Γ 406 c3-4. Ξενοφῶντος, *Οἰκονομικός* IX 14.

23. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια* Γ5, 1112 b14. Πρβ. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικά Εὐδήμεια* Α5, 1216 b18.

24. R. Weil, *Aristote et l'histoire. Essai sur la <Politique>*. Paris 1960, σσ. 228- 231.

25. Ἰσοκράτους, *Παναθηναϊκός* 41.

26. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* Γ' 4, 9= FGtH II Α 70 F33: «ἐπὲρ τῆς Κρήτης ὁμολογεῖται, διότι κατὰ τοὺς παλαιούς χρόνους ἐτύγχανεν εὐνομουμένη καὶ ζηλωτὰς ἑαυτῆς τοὺς ἀρίστους τῶν Ἑλλήνων ἀπέφηνεν, ἐν δὲ τοῖς πρώτοις Λακεδαιμονίους, καθάπερ Πλάτων τε ἐν τοῖς Νόμοις δηλοῖ καὶ Ἐφορος ἐν τῇ Εὐρώπῃ ἀναγέγραφεν».

27. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 682 e- 683a. Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τῶν *Νόμων* ἐπισημαίνεται μὲ ἔμφαση ὅτι ἡ σπαρτιατικὴ καὶ ἡ κρητικὴ νομοθεσία καὶ πολιτεία εἶναι στενὰ συγγενικές. Ἀ. Παναγόπουλος, *Πλάτων καὶ Κρήτη*. Ἀθήνα 1981, σσ. 134-136 [Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἑταιρεία. Μελέται καὶ Ἔρευνα 33].

ἔχουν μελετήσει ἐξέχοντες συγγραφεῖς²⁸. Πράγματι, ὁ Πολύβιος στὸ ἕκτο βιβλίο του, τὸ ὁποῖο σώζεται στὸ μεγαλύτερο μέρος του καὶ ἀποτελεῖ παρέκβαση, παραθέτει ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης, τὸ ὁποῖο ὁ ἱστορικὸς συγκρίνει τόσο μὲ τὸ καρχηδονιακόν, ὅσον καὶ μὲ τὸ ρωμαϊκόν καὶ κρητικόν. Ἡ Κρητικὴ πολιτεία θεωρεῖται ὡς μία ἐκ τῶν τριῶν ποὺ ἔχουν εὐλογα μεγάλη φήμη, «δικαίως εὐδοκίμοῦσι»²⁹, καὶ οἱ ὁποῖες «τῶν ἄλλων πολὺ διαφέρουσιν»³⁰.

Ἡ ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη τῶν τριῶν αὐτῶν πολιτειῶν δὲν ἀποτελεῖ πρωτοτυπία. Πρωτότυπος εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιχειρεῖται ἡ κριτικὴ παρουσίαση τῶν πολιτευμάτων. Οἱ πολιτεῖες πρέπει νὰ ἐκτιμηθοῦν σύμφωνα μὲ δύο κριτήρια. Σύμφωνα μὲ τὸ πρῶτο κριτήριο, κάθε θετικὸς νόμος θὰ κριθῇ καλὸς ἢ κακὸς ὑπὸ τὸ φῶς τῆς «ἀρίστης πολιτείας»³¹. Σύμφωνα μὲ τὸ δεύτερο κριτήριο, ἕνας νόμος θὰ κριθῇ καλὸς ἢ κακὸς ἀναλόγως μὲ τὸ ἐὰν ἐναρμονίζεται ἢ ὄχι μὲ τὴν ἰδέα ἢ τὴν «ὑπόθεσιν» καὶ τὴν «πολιτεία» ποὺ ἔχει παρουσιάσει στοὺς πολίτες ὁ νομοθέτης³².

Μὲ βάση τὰ κριτήρια αὐτὰ ὁ φιλόσοφος ἀναλύει καὶ ἀξιολογεῖ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ σπαρτιατικοῦ³³ καὶ καρχηδονιακοῦ³⁴ πολιτεύματος καὶ ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια μεθοδολογία γιὰ τὴν κριτικὴ παρουσίαση τῶν πολιτειακῶν καὶ οἰκονομικοκοινωνικῶν θεσμῶν τῆς Κρήτης.

Ἡ πραγμάτευση τῆς Κρητικῆς πολιτείας γίνεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη σὲ σύγκριση μὲ τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς πόλεως. Τὴν κριτικὴ παρουσίαση τῶν πολιτειακῶν θεσμῶν τῆς Κρητικῆς πολιτείας (Ἐνότητα 2) ἀκολουθεῖ ἡ κριτικὴ ἀνάλυση τῶν

28. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* Δ 43,1.

29. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1273 b26.

30. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1272 b27.

31. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 9, 1270 a31-33.

32. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 9, 1270 a31-33.

33. Γιὰ τὴν κριτικὴ τῶν πολιτειακῶν καὶ οἰκονομικοκοινωνικῶν θεσμῶν τῆς Σπάρτης ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη πβ. Χ.Π. Μπαλόγλου, «Ἡ κριτικὴ τῶν πολιτειακῶν καὶ κοινωνικοοικονομικῶν θεσμῶν τῆς Σπάρτης ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη», *Πρακτικά Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν* (Ξηροκάμπι Λακωνίας, 28-31 Ὀκτωβρίου 2004), τόμ. Β'. Ἀθήνα 2006 καὶ τὴν αὐτόθι ἀναφερομένην βιβλιογραφίαν.

34. Εἰδικώτερον περὶ Ἀριστοτέλους καὶ Καρχηδόνας πβ. Χ.Π. Μπαλόγλου, «Ἡ κριτικὴ τῶν πολιτειακῶν καὶ κοινωνικοοικονομικῶν θεσμῶν τῆς Καρχηδόνας ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη», *Ἀθηνα ΠΑ' (2009-2011)* 69-86 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

κοινωνικοοικονομικῶν δομῶν της (Ἐνότητα 3). Τὰ Συμπεράσματα ἀνακεφαλαιώνουν τὰ πορίσματα τῆς μελέτης.

2. Ἡ Κρητικὴ πολιτεία

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται στὴν Κρήτη σὲ διάφορα ἔργα του³⁵ εἴτε σὲ συνάφεια μὲ γνωστοὺς νομοθέτες της, ὅπως τὸν Ραδάμανθυ³⁶ καὶ τὸν Ἐπιμενίδη³⁷ εἴτε συγκρίνοντας τοὺς θεσμοὺς της μὲ τὴν Αἴγυπτο³⁸. Στὴν συλλογὴ των πολιτειῶν ποὺ ἔχει συγγράψει ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἔχει ἐκδώσει ὁ V. Rose³⁹ φέρεται καὶ τὸ ἔργον μὲ τὸν τίτλο *Κρητῶν πολιτεία*⁴⁰.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο ἀποσπάσματα τῆς συλλογῆς τοῦ Rose ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἡρακλῆς ἐκπαιδεύθηκε ἀπὸ τὸν Ραδάμανθυ⁴¹. Πρόκειται γιὰ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Μίνως, βασιλέα τῆς Κρήτης, υἱοῦ τοῦ Δία καὶ τῆς Εὐρώπης, διασήμου στὴν Ἀρχαιότητα γιὰ τὴν ὀρθὴ δικαστικὴ του κρίση⁴², σὲ τέτοιο μάλιστα βαθμὸ, ὥστε νὰ γίνῃ δικαστὴς τοῦ Κάτω Κόσμου μετὰ τὸν θάνατό του. Ἡ πληροφορία ὅμως ὅτι ὁ Ραδάμανθους ἐξεπαίδευσε τὸν Ἡρακλέα, δὲν στοιχειοθετεῖ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ προέρχεται ἐκ τῆς *Κρητῶν πολι-*

35. Μία παρουσίαση ὅλων τῶν χωρίων τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους ποὺ ἀναφέρονται στὴν Κρήτη, μὲ παράλληλη ἀπόδοση στὴν νεοελληνικὴ καὶ τὸν ἀντίστοιχο σχολιασμό, ἔχει ἐπιμεληθῇ ὁ Στρατῆς Παπαμανουσάκης, *Πανδέκτης Ἀρχαίου Κρητικοῦ Δικαίου* = ΤΑΛΩΣ Ι(2002) 168-169.

36. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια* 1132 b.

37. Ἀριστοτέλους, *Ῥητορικὴ* Γ 1418a *Ἀθηναίων Πολιτεία* 98,1.

38. Ἔτσι, ἡ διάκριση τῶν κατοίκων τῆς πόλεως σὲ «μάχιμον» καὶ «γεωργοῦν» δὲν ἀποτελεῖ ἐπινόηση ποὺ «νεωστὶ» ἔχει εἰσαχθῇ, ἀλλὰ εἶναι παλαιὸς «τρόπος», ποὺ στὴν Κρήτη ἔχει εἰσαχθῇ ἀπὸ τὸν Μίνωα καὶ στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὸν Σέσωστρι. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1329 a-b.

39. V. Rose, edit., *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*. Lipsiae, Teubner, 1886³, F. 518,519.

40. Aristoteles, *Die Historischen Fragmente*. Übersetzt und erläutert von Martin Hose. Berlin, Akademie Verlag, 2002, 38-39, 177-179 [Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung, Bd. 20/III].

41. F. 518 R3: Schol. in Theocrit. 13,9(p. 355 Ahrens) ὅσα μαθὼν ἀγαθός· Ἀριστοτέλης φησιν ὑπὸ Ραδαμάνθους παιδευθῆναι τὸν Ἡρακλέα.

42. Ὁμήρου, *Ἰλιάς* Ξ 321-322; *Ὀδύσσεια* δ 561. Πινδάρου, *Ὀλυμπ.* Γ 17. Πλάτ., *Νόμοι* 625 a *Μίνως* 318b, 320 c. Πανσανίου, *Βοιωτικά* 33,5. *Διοδ.* Σικ., Ε' 79,1. Βιργιλίου, *Αἰνείας* VI 565-569.

τείας, δεδομένου ότι ο Ραδάμανθς συνδέεται επίσης με την Βοιωτία⁴³. Ειδικώτερον, ο Ἀπολλόδωρος⁴⁴ παραδίδει ότι ο Ραδάμανθς ως ἐξόριστος, κατέφυγε στην Βοιωτία καὶ νυμφεύθηκε τὴν Ἀλκμήνη.

Τὸ δεύτερο ἀπόσπασμα⁴⁵ συνίσταται ἀπὸ τέσσερα κείμενα, τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται μὲ τὸν πολεμικὸ χορὸ «πρύλις». Σύμφωνα μὲ τὸν σχολιαστὴ τοῦ Πινδάρου- Πυθιονικός 2,127-, ὁ Ἀριστοτέλης ταυτίζει τὸν χορὸ «πρύλιν» μὲ τὸν χορὸ «πυρρίχη»⁴⁶, τὸν ὁποῖον εἰσήγαγε ὁ Ἀχιλλέας ἐξ ἀφορμῆς τοῦ θανάτου τοῦ Πατρόκλου. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἔχει ἀναγνωρισθῇ ὡς προβληματικὴ ἡ ἔνταξη τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ στην *Κρητῶν πολιτείαν*⁴⁷. πιθανώτερη θεωρεῖται ἡ ἔνταξί του στην πολιτεία τῶν Κυπρίων⁴⁸.

Οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες κρητικῶν πόλεων ἀποδεικνύουν ὅτι ἦδη ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποῖαν εἶχε ὀλοκληρωθῇ ὁ μετασχηματισμὸς τῆς φυλετικῆς κοινωνίας σὲ πολιτικὴ, τὴν κυρίαρχη μορφή πολιτικῆς ὀργανώσεως ἀποτελοῦσε ἡ πόλις. Ἡ ἐπικράτηση τῆς πόλεως συμπίπτει μὲ τὴν παρακμὴ τῆς βασιλείας καὶ τὴν ἄνοδο τῆς ἀριστοκρατίας, ἀλλὰ καὶ τὴν παγίωση τοῦ «οἴκου» ὡς κοινωνικῆς ὁμάδος⁴⁹. Το νησι ἦταν πυκνοκατοικημένο μὲ ἐνενήντα ἢ ἑκατὸν πόλεις, ὡς ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος⁵⁰. Ἀλλὰ μὲ τὸν ὄρο «πόλις» χαρακτηρίζει ὁ ποιητὴς κάθε μεμονωμένο οἰκισμὸ σὲ λόφο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων του, τὴν οἰκονομία ἢ τοὺς τρόπους παραγωγῆς καὶ ἐπικοινωνίας. Δὲν ἐννοεῖ τὸν αὐτόνομο καὶ αὐτάρκη

43. Martin Hose, ἔνθ' ἄν., σ. 178.

44. Ἀπολλοδώρου, *Βιβλιοθήκη* 2,4,11.

45. F. 518 R3= M. Hose, ἔνθ' ἄν., σσ. 38-39.

46. G. Radtke, «Pryles»; *RE* XXIII(1) (1957) cols. 1148-49 «Prylis», *RE* XXIII(1) (1957) cols. 1152-1153.

47. Δὲν ὑπάρχουν πειστήρια γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἔργου μὲ τὸν τίτλο *Κρητῶν πολιτεία*, ὑποστηρίζουν ὁ H.van Effenterre, *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe*. Paris 1948 [1968], σ. 76, G.L. Huxley, «Crete in Aristotle's Politics», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 12(1971) 505-515, ἐδῶ σ. 514, 515, σημ. 28. E. Schütrumpf, *Politik II und III*, 332.

48. M. Hose, ἔνθ' ἄν., σ. 179.

49. Αἰκατερίνη Μανδαλάκη, *Κοινωνία καὶ οἰκονομία στὴν Κρῆτη κατὰ τὴν ἀρχαίῃ καὶ κλασικὴ ἐποχῇ*. Ἡράκλειον 2004, σ. 114 [Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη].

50. Ὅμηρου, *Ἰλιάς* Β 649 «ἄλλοι θ' οἱ Κρήτην ἑκατόμπολιν ἀμφενέμοντο» Ὀδύσεια ζ 174, ὅπου γίνεταί λόγος γιὰ «ἐνενήντα πόλεις», Σχόλ. Εἰς Ἰλ. 2. 649.3 «ἑκατόμπολιν ἀντὶ πολύπολιν». Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* I IV 15. Horatius, *Carm.* XXVII.33-34: «centum... Creten».

πολιτικό οργανισμό, πού αποτελείται από κεντρικό οίκισμὸ μὲ ἐκτεταμένα καλλιεργήσιμα γύρω του ἐδάφη, τὸν ὁποῖον ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει ὡς «πόλιν»⁵¹. Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν καὶ ἡ ὁμηρικὴ ἀναφορὰ μᾶλλον ἀπηγεῖ τὴν πυκνότητα τῶν οἰκιστικῶν ἐγκαταστάσεων τῆς Κρήτης παρὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν «Πόλεων»⁵². Ἡ κατακερματισμένη γεωμορφολογία τοῦ νησιοῦ δὲν εὐνοοῦσε τὸν πολιτικὸ ἔλεγχον μεγάλων ἐκτάσεων. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ «πόλεις» πού ἀνεπτύχθησαν ἀπὸ αὐτονόμους οἰκισμοὺς δὲν εἶχαν τὸ μέγεθος καὶ τὴν δύναμη γιὰ νὰ ἐξουσιάζουν εὐρύτερα γεωγραφικὰ διαμερίσματα. Ὡς πρὸς τὶς διακρατικὲς σχέσεις οἱ πόλεις τοῦ 5^{ου} καὶ 4^{ου} αἰῶνος περιορίζοντο σὲ πρόσκαιρες συμμαχίες, ὅταν ἐχρειάζετο νὰ καταστείλουν ἐσωτερικὲς ἀναταραχὲς ἢ νὰ ἐπιλύσουν συνοριακὲς διαφορές, καὶ ὠδηγοῦντο σὲ καθολικὴ προσωρινὴ σύμπραξη, στὸν γνωστὸ «συγκρητισμό»⁵³, μόνον ὅταν ἐνεφανίζετο ἐξωτερικὸς κίνδυνος.

Σὲ ἐπιγραφὲς κρητικῶν πόλεων τὸ οὐσιαστικὸ «πόλις» εἶναι συχνὰ τὸ ὑποκείμενο ἑνὸς ἢ περισσοτέρων ρημάτων πού δηλώνουν πολιτικὲς πράξεις, ιδιότητες ἢ καταστάσεις, οἱ ὁποῖες προϋποθέτουν τὴν ὕπαρξη πολιτῶν. Ἔτσι, ἡ «πόλις» ἀποφασίζει γιὰ τὴν ἀποστολὴ βοήθειας, ἀναθέτει καθήκοντα καὶ παραχωρεῖ προνόμια σὲ κάποιον ἀξιωματοῦχο, εἰσπράττει πρόστιμα, ἀπελευθερώνει δημοσίους δούλους, παραχωρεῖ γαῖες γιὰ καλλιέργεια κ.τ.λ.⁵⁴.

Ἡ γεωγραφικὴ ἐνότητα τῆς Κρήτης, ἡ φυλετικὴ συγγένεια μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ὁμοιόμορφη πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ὁργάνωση καὶ ὁ κοινὸς θρησκευτικὸς βίος δημιουργοῦσαν προϋποθέσεις καὶ γιὰ πολιτικὴ ἐνότητα. Ὡστόσο, παρὰ τὶς παρατηρούμενες ἐνωτικὲς τάσεις, εἴτε μὲ τὴν μορφὴ τῆς ἡγεμονίας κάποιας πόλεως πάνω στοὺς συμμάχους τῆς εἴτε μὲ τὴν μορφὴ τῆς ὁμοσπονδίας διαφόρων πόλεων, ἡ Κρήτη ποτὲ δὲν ἀπετέλεσε ἐνιαίαν πολιτικὴ δύναμη⁵⁵.

51. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1252 b.

52. Ἀγγελικὴ Λεμπέση, «Ἡ Κρητῶν Πολιτεία (1100-300 π.Χ.)», *Κρήτη: Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, τόμ. Α'. Ἐπιστ. Ἐπιμέλεια Ν.Μ. Παναγιωτάκης. Πρόλογος Μ. Καρέλλης. Κρήτη, Σύνδεσμος Τοπικῶν Ἐνώσεων Δήμων καὶ Κοινοτήτων Κρήτης, 1987², σσ. 131-172, ἐδῶ σ. 142.

53. Πλουτάρχου, *Περὶ φιλαδελφείας* 19, 490B.

54. Γιὰ τὴν συλλογὴ τοῦ σχετικοῦ ἐπιγραφικοῦ ὕλικου, συναφοῦς μὲ τὰ θέματα αὐτὰ, πβ. Αἰκατερίνης Μανδαλάκη, ἐνθ' ἄν., σ. 115.

55. Ἀγγελὸς Χανιώτης, «Κλασικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ Κρήτη», *Κρήτη: Ἱστορία καὶ Πο-*

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς Πολιτείας Κρητῶν ἢ Κρητικῆς Πολιτείας, χαρακτηρισμοὶ καὶ οἱ δύο τοῦ Ἀριστοτέλους⁵⁶, δὲν ἀποδίδει στοιχεῖα τοῦ ἀρχεγόνου Μινωικοῦ πολιτεύματος τῆς νήσου, ἀλλὰ μεταγενέστερες πληροφορίες τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀναγόμενες στὴν χρονικὴ περίοδο τῆς δωρικῆς κατακτῆσεως τῆς Κρήτης, οἱ ὁποῖες ἂν καὶ ἀναφέρονται σὲ μία γενικώτερη μορφή τοῦ πολιτεύματος τῆς Κρήτης, χωρὶς δηλαδὴ διευκρίνιση τῶν τοπικῶν νομοθεσιῶν τῶν κρητικῶν «πόλεων», προσδιορίζουν μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια τὰ γενικὰ χαρακτηριστικά τους στοιχεῖα καὶ ἀνασυνθέτουν τὴν εἰδικώτερη συγκρότηση τοῦ περιεχομένου Κρητικῆ πολιτείας⁵⁷. Ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο ποὺ κυριαρχεῖ στὴν ἀξιολόγηση τῆς *Κρητικῆς Πολιτείας* τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ἡ ἔλλειψη ὁποιασδήποτε ἀναφορᾶς στὶς νομοθεσίεες ἢ στοὺς νόμους τῶν σπουδαιότερων «πόλεων» τῆς νήσου, ὅπως τῆς Ἐπιγραφῆς τῆς Γόρτυνος⁵⁸, τὴν ὑπαρξὴ τῆς ὁποίας, μολονότι παλαιότερη τῆς ἐποχῆς συντάξεως τῶν *Πολιτικῶν* του, θὰ μπορούσε, ἐξ αἰτίας τῆς μὴ ἀναφορᾶς του σὲ αὐτήν, νὰ ὑποτεθῇ ὅτι «ἀγνοοῦσε» ὁ Ἀριστοτέλης⁵⁹, ἐνῶ ἀντίθετα, ἡ ὅλη του ἀνάπτυξη περιορίζεται στὴν παράθεση ὀρισμένων μόνον πληροφορικῶν στοιχείων γιὰ τὴν φύση τῶν πολιτικῶν ὀργάνων, τὰ

λιτισμός, τόμ. Α. Ἐπιστ. Ἐπιμέλεια Ν.Μ. Παναγιωτάκης. Πρόλογος Μ. Καρέλλης. Κρήτη, Σύνδεσμος Τοπικῶν Ἐνώσεων Δήμων καὶ Κοινοτήτων Κρήτης, 1987², σσ.173-284, ἐδῶ σ. 279.

56. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 1269 a29-30. 1271 b19,21-22.

57. Γ. Νάκου, *Συμβολὴ στὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τχ. Α'. Μορφὲς ἀρχαίων ἐλληνικῶν νομοθεσιῶν. Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1986, σ. 105.

58. Στὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνος καὶ εἰδικώτερα στὸν χώρο τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαιοτάτης Γόρτυνος, ποὺ σήμερα θεωρεῖται ὅτι εὐρίσκετο στὴν περιοχὴ τῶν χωριῶν Ἅγιοι Δέκα καὶ Μητρόπολη τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου Κρήτης, ἀνακαλύφθηκε διαδοχικά, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1857, 1879 καὶ 1884, ἡ Δωδεκάδελτη Ἐπιγραφὴ τῆς Γόρτυνος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ δικαϊκὸ μνημεῖο τῆς κλασσικῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, τὸ ὁποῖο διασώθηκε αὐτοῦσιο σὲ δώδεκα λίθινες δέλτους (στῆλες), μέχρι σήμερον. Γιὰ τὸ περιεχόμενό της πβ. R.F. Willetts, *The Law Code of Gortyn*. Berlin 1967 [Supplement I τοῦ περιοδικοῦ *Kadmos*]. Σ.Ι. Φιοράκης, Ε.Ε. Περάκης, *Ἡ μεγάλη Δωδεκάδελτος Ἐπιγραφὴ τῆς Γόρτυνος*. Ἡράκλειον Κρήτης, 1973. Νικ. Σταθάτος, «Ὁ κώδιξ τῆς Γόρτυνος», *Παρνασσός* ΚΔ(3)(Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 1982) 433-442. Γ. Νάκος, ἐνθ' ἂν., 113-142.

59. Βασ. Λαοῦρδας, «Ἡ «Κρητικὴ Πολιτεία» τοῦ Ἀριστοτέλους», *Κρητικὰ Χρονικὰ* Β'(1948) 387-415, ἐδῶ σσ.410-411.

όποια συσχετίζει με τὰ θεωρούμενα ὡς ἀντίστοιχα ὄργανα τῆς «Λακεδαιμονίων» καὶ «Καρχηδονίων πολιτείας».

Τὸ πολίτευμα τῆς Κρήτης θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὅτι εἶχε πολλὰς ὁμοιότητες μετὰ τὸ πολίτευμα τῶν Λακεδαιμονίων: «Ἡ δὲ Κρητική πολιτεία πάρεγγυς μὲν ἐστὶ ταύτης (sc. τῆς Λακεδαιμονίων πολιτείας)»⁶⁰. Περαιτέρω, ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιον ὅτι τὸ γενικώτερο νομικὸ καθεστῶς τῶν δύο αὐτῶν «πολιτειῶν» εἶχε μεταξὺ τους ἰδιαίτερη «ἀναλογία»: «Ἔχει δ' ἀνάλογον ἡ Κρητικὴ τάξις πρὸς τὴν Λακωνικὴν»⁶¹. Μὲ τὸν ὅρο «Κρητικὴ τάξις» νοεῖται ὁλόκληρο τὸ νομοθετικὸ καὶ πολιτικὸν σύστημα τῶν Κρητῶν⁶². Κατὰ συνέπεια τὸ σύνολο τῶν θεσμῶν καὶ ὄχι μόνον τὸ πολίτευμα τῆς Κρήτης παρουσιάζει ἀντιστοιχίες μετὰ τὸ σύνολο τῶν θεσμῶν τῆς Σπάρτης⁶³, ἂποψη ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Ἐφορος στὶς περὶ τῆς Κρητικῆς πολιτείας πληροφορίες του, ποὺ διεσώθησαν ἀπὸ τὸν Στράβωνα⁶⁴, ἐνῶ, ἀντιθέτως, ρητὰ διαφωνεῖ ὁ Πολύβιος, ὁ ὁποῖος διερωτᾶται: «πῶς οἱ λογιώτατοι τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, Ἐφορος, Ξενοφῶν, Καλλισθένης, Πλάτων, πρῶτον μὲν ὁμοίαν εἶναι φασὶ καὶ τὴν αὐτὴν τῇ Λακεδαιμονίων, δεύτερον δ' ἐπαινετὴν ὑπάρχουσαν ἀποφαίνουσιν (πρῶτον μὲν ἰσχυρίζονται ὅτι εἶναι ὅμοιο καὶ ἴδιο τὸ πολίτευμα αὐτὸ μὲ ἐκείνο τῶν Λακεδαιμονίων, δεύτερο δὲ ἀποφαίνονται ὅτι εἶναι ἀξιεπαινο)»⁶⁵.

2.1. Ἡ πολιτειακὴ ὁργάνωση τῆς «Κρητικῆς πολιτείας»

Ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ βάση τὴν πληροφορία ὅτι ἡ Κρητῶν πολιτεία ἀκολούθησε μέχρις ἐνὸς σημείου τὴν ἐξελικτικὴ πορεία ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς βασιλείας, περιγράφει τὸ πολίτευμά της. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ὁργανώσεώς της, τρία ἦσαν τὰ βασικὰ πολιτειακὰ ὄργανα.

60. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1271 b19.

61. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1271 b38- 1272 a1.

62. Πβ. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1272 a4 «τῆς πολιτείας ἡ τάξις», τὸ ὅποιο διαφέρει ἀπὸ 1271 b32 «τάξιν νόμων» καὶ 1272 b40 «τάξει τῆς πολιτείας». Α. Παναγόπουλος, *Ἀριστοτέλης καὶ Κρήτη*. Ἀθήνα 1987, σ. 62.

63. Πβ. *The Politics of Aristotle*, with an Introduction, two prefatory Essays and Notes critical and explanatory, by W. L. Newman. Oxford, At the Clarendon Press, 1887[2005], σ. 311.

64. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* Ι' 4, 17.

65. Πολύβιου, *Ἱστορίαι* ΣΤ' 45,1.

α. Τό πρώτο πολιτειακό ὄργανο εἶναι οἱ «κόσμοι», πού ἀποτελοῦσαν τήν οὐσιαστική ἐκφραση τῆς ἀνωτάτης πολιτικῆς ἐξουσίας καί οἱ ὁποιοί συγκέντρωναν τὸ σύνολο τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας μὲ στρατιωτικές, θρησκευτικές, οἰκονομικές καί δικαστικές ἀρμοδιότητες. Ἡ ἀρχὴ τῶν «κόσμων» προσομοιάζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἀρχὴ τῶν ἐφόρων τῆς Σπάρτης⁶⁶. Ὅπως ὅμως ἔχει παρατηρηθῇ⁶⁷, ἡ προσομοίωση τῶν ἐφόρων καί τῶν «κόσμων» δὲν ὁδηγεῖ στὴν ἀπόλυτη ἢ σχετικὴ ταύτιση τῶν δύο πολιτειακῶν ὀργάνων. Στὸ πλαίσιο μιᾶς τέτοιας συγκρίσεως προκύπτουν τρεῖς χαρακτηριστικές διαφορὲς πού ἀφοροῦν, πρῶτον, τὸν ἀριθμὸ τους, ἀφοῦ οἱ ἔφοροι ἦσαν πέντε, ἐνῶ οἱ «κόσμοι» δέκα⁶⁸, δεύτερον, τὴν δικαιοδοσίαν τῶν «κόσμων» ν' ἀσκοῦν τὴν ἐξουσία στὸν πόλεμο, ἐξουσία τὴν ὁποία στὴν Σπάρτη ἀσκοῦσαν οἱ βασιλεῖς⁶⁹, καί τρίτον, τὸν τρόπο ἐκλογῆς τῶν «κόσμων», οἱ ὁποιοί δὲν ἐκλέγονται ὅπως οἱ ἔφοροι ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ ἀπὸ ὀρισμένα γένη⁷⁰. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸ τῶν «κόσμων», ἀπὸ τὴν ἐπιγραφικὴ μαρτυρίαν προκύπτει ὅτι ὁ ἀριθμὸς τους δὲν ἦταν σταθερὸς, ἀλλὰ ἐποικίλλε ἀπὸ δύο ἕως δέκα κατὰ πόλεις καί ἐποχές. Στὶς περισσότερες πόλεις εἶναι ὀλιγώτεροι τῶν πέντε, ἐνῶ ὁλόκληρη ἡ δεκάδα δὲν μαρτυρεῖται παρὰ μόνον σὲ δύο πόλεις, τὴν Ἱεράπυτνα καί τὴν Γόρτυνα⁷¹. Ἡ διαφοροποίησις στὸν ἀριθμὸ τῶν «κόσμων» μπορεῖ νὰ ὀφείλεται εἴτε σὲ δημογραφικὰ αἷτια, δηλαδὴ σὲ μείωσις τοῦ πληθυσμοῦ, εἴτε σὲ συνήθειες ἀνατροπῆς, παραιτήσεως καί παραμερισμὸ τῶν «κόσμων» στὶς κρητικὲς πόλεις⁷². Ἄς μὴ λησμονῶμεν, τέλος, ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Κνωσσοῦ ἔχουν ἀναθέσει στὸν Κλεινίαν «καὶ ἄλλοις ἐννέα»,

66. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1272 a 4-7.

67. Γ. Νάκος, ἐνθ' ἄν., σ. 108-109. S. Link, *Das griechische Kreta. Untersuchungen zu seiner staatlichen und gesellschaftlichen Entwicklung von 6. bis zum 4. Jahrhundert v. Chr.*, Stuttgart, F. Steiner, 1994, σσ.100-102.

68. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1272 a6-7. Ἐφορος στὸν Στράβωνα, *Γεωγραφικῶν* I VI 22.

69. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1272 a9-10.

70. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1272 a33-34.

71. Αἰκατ. Μανδαλάκη, ἐνθ' ἄν., σ. 124.

72. Ἐμμ. Μικρογιαννάκης, «Ἀμαρτία» καὶ «ἰατρεία» τῆς Κρητικῆς Πολιτείας κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, *Πεπραγμένα τοῦ ΣΤ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Χανιά, 24-31 Αὐγούστου 1986), τόμ. Α1. Χανιά, 1990, σσ. 467-475, ἐδῶ σ. 472.

δηλαδή σε δέκα νομοθέτες, την σύνταξη νόμων για την νέα πόλη που πρόκειται να ιδρυθῇ, την Μαγνησία⁷³.

Τὸ δεύτερο πολιτειακὸ ὄργανο εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν «γερόντων», ἡ ὁποία στὴν Κρήτη καλεῖται βουλή⁷⁴. Βασικὴ τῆς ἀρμοδιότητά, στὴν ὁποίαν συμμετεῖχαν μόνον ὅσοι εἶχαν διατελέσει «κόσμοι»⁷⁵, ἦταν ἡ προετοιμασία σὲ συνεργασία μὲ τοὺς «κόσμους» τῶν προτάσεων νόμων ἢ ἄλλων προτάσεων γιὰ ἀποφάσεις σὲ σημαντικὰ πολιτικὰ ζητήματα καὶ ἡ εἰσαγωγή τους στὴν συνέλευση τῶν πολιτῶν⁷⁶.

Τὸ τρίτο πολιτειακὸ ὄργανο εἶναι ἡ συνέλευση τῶν πολιτῶν, ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου, ἡ ὁποία εἶχε τὸ ὀμηρικὸ ὄνομα «ἀγορά». Ὁ ὅρος αὐτὸς ἐμφανίζεται στὴν μεγάλη ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνος⁷⁷, ἐνῶ ἀπὸ τὸν δεύτερο π.Χ. αἰῶνα καὶ μετὰ ἐμφανίζονται σὲ κρητικὲς ἐπιγραφὰς οἱ ὅροι «ἐκκλησία» καὶ «κοινὸν δᾶμος» (δῆμος)⁷⁸. Ἡ ἀρμοδιότητα τῆς «ἐκκλησίας», στὴν ὁποίαν «μετέχουσι πάντες», περιορίζετο σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη στὴν «συνεπιψηφίση» τῶν σχετικῶν προτάσεων τῶν «γερόντων» καὶ τῶν «κόσμων»⁷⁹.

Κατὰ τὴν σύντομη ἔκθεση καὶ ἀνάλυση τῶν ἀρμοδιοτήτων τῶν πολιτειακῶν ὀργάνων τῆς Κρητικῆς πολιτείας, ὁ Ἀριστοτέλης προβαίνει καὶ σὲ βραχεῖα κριτικὴ τῶν θεσμῶν τῆς.

2.2. Κριτικὴ παρουσίαση τῶν θεσμῶν τῆς πολιτείας

Ὡς τρωτὸν τοῦ πολιτεύματος διαβλέπει ὁ Ἀριστοτέλης τὸ γεγονός ὅτι ὁ δῆμος τῆς Κρήτης δὲν μετέχει τῆς «μεγίστης ἀρχῆς», ποὺ εἶναι οἱ «κόσμοι», οἱ ὁποῖοι ἐκλέγονται ἀπὸ ὀρισμένα γένη πολιτῶν. Εἰδικώτερον, ὁ Σταγειριτὴς ἐπικρίνει τὴν διάταξη αὐτὴ συγκρίνοντας

73. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 702 c2-6. R. E. Wycherley, *How the Greeks Built Cities*. London 1962, σ. 31.

74. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1272 a7-8.

75. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1272 a34-35. Ἐφορος, εἰς Στράβωνα, *Γεωγραφικῶν* I V 22.

76. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1272 a10-12.

77. Σ.Ι. Φιοράκης, Ε.Ε. Περάκης, *Ἡ μεγάλη Δωδεκάδελτος Ἐπιγραφή...* ἐνθ' ἂν., σ. 109.

78. Αἰκατ. Μανδαλάκη, ἐνθ' ἂν., σ. 116.

79. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1272 a12-14: «κυρία δ' οὐδενός ἐστιν ἀλλ' ἡ συνεπιψηφίσαι τὰ δόξαντα τοῖς γέροισι καὶ τοῖς κόσμοις».

τὸν τρόπο ἐκλογῆς τῶν «κόσμων» μὲ τὸν ἀντίστοιχο τῶν ἐφόρων τῆς Σπάρτης, ὑπογραμμίζοντας «τὰ δὲ περὶ τοὺς κόσμους ἔτι χειρόν τῶν ἐφόρων. Ὁ μὲν γὰρ ἔχει κακὸν τὸ τῶν ἐφόρων ἀρχεῖον, ὑπάρχει καὶ τούτοις, γίνονται γὰρ οἱ τυχόντες»⁸⁰, αἰτιολογώντας εὐθὺς ἀμέσως τὴν ἐπικρίσιν αὐτῇ «Ὁ δ' ἐκεῖ συμφέρει πρὸς τὴν πολιτείαν, ἐνταῦθ' οὐκ ἔστιν»⁸¹, θέτοντας μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν τὸν γενικώτερο ἀφορισμὸ τοῦ «ἐκεῖνο ποὺ συμφέρει στὸ πολίτευμα ἐκεῖ (sc. στὴν Σπάρτη), δὲν ὑπάρχει στὴν Κρήτη», ποὺ ἀποτελεῖ μία ἄλλη διάσταση στὸ οὐσιαστικὸ «συμφέρειν» τοῦ πολιτεύματος. Ἡ ἐπικέντρωση τῆς συγκεκριμένης ἐπικρίσεως τοῦ Ἀριστοτέλους ἀναφέρεται στὴν ἔλλειψη δυνατότητος συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν «κόσμων», οἱ ὅποιοι «οὐκ ἐξ ἀπάντων αἰροῦνται τοὺς κόσμους ἀλλ' ἐκ τινῶν γενῶν»⁸², μὲ τὴν ὁποίαν εἰδικώτερον αἰτιολογεῖτο ποῖδ' ἦταν τὸ βασικὸ στοιχεῖο ποὺ «συμφέρει» νὰ ὑπάρχῃ σὲ ἓνα πολίτευμα, καὶ τὸ ὁποῖον ὑπῆρχε στὴν Σπάρτη, ἐξ αἰτίας τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν ἐφόρων.

Ἕνα δευτέρω μειονέκτημα τοῦ πολιτεύματος συνίσταται, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ «ἐκκλησία τοῦ δήμου» δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ συνέλθῃ μόνη της, δηλαδὴ χωρὶς νὰ συγκληθῇ ἀπὸ τοὺς ἀρμοδίους ἄρχοντες, οἱ ὅποιοι, μὲ τὴν παρουσία τους καὶ μόνον, προσέδιδαν τὸ νομικὸ κῦρος στὴν συνέλευση αὐτῇ τῶν πολιτῶν, ἡ ὁποία, στὴν συνέχεια, μὲ τὶς προτάσεις ποὺ θὰ εἰσέγαγαν σὲ αὐτὴν οἱ «γέροντες» καὶ οἱ «κόσμοι», θὰ «συνεπιψήφιζε» μόνον: «κυρία δ' οὐδενὸς ἔστιν ἀλλ' ἢ συνεπιψηφίσαι»⁸³.

Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀξιολόγηση τῆς διατυπώσεως τοῦ Ἀριστοτέλους, παρ' ὅλη τὴν περιληπτικὴ της ἀναφορὰ σὲ μία τόσο σημαντικὴ διαικδικασία, ὅπως ἦταν ἡ λήψη ὅποιασδήποτε ἀποφάσεως ποὺ θὰ εἰσαγόταν σ' αὐτὴν νομότυπα ἀπὸ τοὺς «γέροντες» καὶ τοὺς «κόσμους», δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἀπλῶς τὸ περιεχόμενο μιᾶς τυπικῆς ἐγκρίσεως, ὡς ἐρμηνευτικῆς ἐκφράσεως τοῦ δικαιώματος «συνεπιψηφίσεως», ἀλλὰ πρέπει τὸ περιεχόμενό της, ὡς δικαίωμα νὰ ἦταν εὐρύτερο, περιορισμένο «μόνο» στὴν λειτουργικὴ ἔκταση τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ, μέσα στὰ ὅρια τῆς «συνεπιψηφίσεως», δηλαδὴ

80. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1272 a28-31.

81. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1272 a31-32.

82. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1272 a34-35.

83. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1272 a12-13.

στην «συναπόφαση» τῆς σχετικῆς προτάσεως, θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ, ποὺ ἐξειδικεύεται στὸ ὅτι ὁ λειτουργικὸς περιορισμὸς τῆς «συνεπιψηφίσεως» θὰ ἀφοροῦσε μόνον στὴν εἰσαγόμενη γιὰ «συνεπιψήφιση» πρόταση νόμου ἢ ἄλλου θέματος⁸⁴. Ἡ ἀξιολόγηση τοῦ χωρίου «κυρία δ' οὐδενός ἐστιν ἀλλ' ἢ συνεπιψηφίσαι τὰ δόξαντα» κρίνεται ἀποφασιστικῆς σημασίας, διότι δηλώνει ὅτι ἡ ἐκκλησία λειτουργοῦσε μέσα στὰ ὅρια τῆς θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς συναποφάσεως τῶν προτάσεων τῶν «γερόντων» καὶ τῶν «κόσμων». Περιορισμὸς τοῦ δικαιώματος συνεπιψηφίσεως τῆς «ἐκκλησίας» ὑπῆρχε μόνον στὴν περίπτωση ἐκτροπῆς ἀπὸ τὸν λειτουργικὸ προορισμὸ τοῦ δικαιώματος ποὺ εἶχε: «ἀλλ' ἢ συνεπιψηφίσαι», τὸν ὁποῖον προορισμὸ δὲν εἶχε τὴν δικαιοδοσία ἢ «ἐκκλησία» νὰ ὑπερκεράσῃ μὲ μία ἐνδεχόμενη ἀντιπρότασή της στὰ προτεινόμενα. Τεκμηρίωση τῆς τελευταίας αὐτῆς συλλογιστικῆς παρέχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος ἀξιολογώντας στὴν συνέχεια τὸ πολίτευμα τῶν Καρχηδονίων, ἀναφέρει ὅτι στὴν περίπτωση ποὺ θὰ «εἰσφέρονταν» στὸν «δῆμος» τῶν Καρχηδονίων, ἀπὸ τοὺς «βασιλεῖς καὶ τοὺς γέροντες», σχετικὲς προτάσεις «οὐ διακοῦσαι μόνον ἀποδιδόασι τῷ δήμῳ τὰ δόξαντα τοῖς ἄρχουσιν»⁸⁵, ὁποιοδήποτε πολίτης εἶχε τὴν δυνατότητα «ἀντειπεῖν»· εἶχαν δηλαδὴ τὰ μέλη τοῦ «δήμου» τὸ δικαίωμα ὅχι μόνον νὰ ἀκούσουν τις προτάσεις τῶν ἀρχόντων, ἀλλὰ «κύριοι κρίνουν εἰσὶ καὶ τῷ βουλομένῳ τοῖς εἰσφερομένοις ἀντειπεῖν ἔξεστιν»⁸⁶. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ «δῆμος» θὰ ἀπεφάσιζε ὅχι μόνον κυριαρχικῶς ἐπὶ τῶν προτεινόμενων, ἀλλὰ παρείχετο ἐπὶ πλέον τὸ δικαίωμα ἀντικρούσεως τῶν προτάσεων τῶν ἀρχόντων, «πολιτείαις οὐκ ἔστιν»⁸⁷, πρᾶγμα ποὺ δηλώνει ὅτι τὸ δικαίωμα τοῦ «ἀντειπεῖν τοῖς εἰσφερομένοις» δὲν τὸ εἶχε ὁ «δῆμος» στὶς ἄλλες «εὐνομούμενες» πολιτείες, τὴν Λακωνικὴ καὶ τὴν Κρητικὴ.

Συνοψίζοντας τὴν λειτουργία τοῦ δήμου στὶς τρεῖς εὐνομούμενες πολιτείες, ὁ δῆμος στὴν Κρητικὴ πολιτεία λέγει μόνον «ΝΑΙ», συγκατανεύει, λαμβάνει μόνον γνώση· στὴν Σπάρτη ὁ δῆμος λέγει «ΝΑΙ» ἢ «ΟΧΙ»· τέλος, στὴν Καρχηδόνα, ὁ δῆμος εὐρίσκεται ἀπὸ πολιτειακὴ ἄποψη σὲ ἀνώτερη βαθμίδα καὶ «ἀντειπεῖν ἔξεστι», ποὺ σημαίνει ὅτι

84. Γ. Νάκος, *ἐνθ'* ἀν., σ. 111.

85. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1273 a11-12.

86. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1272 a12-13.

87. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 11, 1273a 13-14.

μπορεί όχι μόνον νὰ ἀποφασίζῃ θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ ὡς πρὸς τὸ προτεινόμενο, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀντιπροτείνῃ κάτι⁸⁸.

Τὰ δύο αὐτὰ τρωτὰ τῆς πολιτειακῆς διαρθρώσεως καὶ λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος συνηγοροῦν στὴν ὑπαρξὴ λειτουργικῶν ἀνωμαλιῶν καὶ συνεπακολούθων ἐπαναστάσεων. Τέτοια ὅμως φαινόμενα ἀπουσιάζουν. Ὁ δῆμος «ἡσυχάζει», δὲν εἶναι «σημεῖον» ὅτι τὸ πολίτευμα «τετάχθαι καλῶς»⁸⁹. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἂν καὶ ἀναγνωρίζῃ τὴν βιαία ἀνατροπὴ τῶν «κόσμων»-, «πολλάκις γὰρ ἐκβάλλουσι συστάντες τινὲς τοὺς κόσμους ἢ τῶν συναρχόντων αὐτῶν ἢ τῶν ἰδιωτῶν»⁹⁰- ἀποδίδει τὴν ἀπουσία τῶν ἐπαναστάσεων σὲ δύο βασικοὺς λόγους: Ὁ πρῶτος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον δὲν γίνονται ἐπαναστάσεις εἶναι ὅτι γιὰ τοὺς «κόσμους» τῆς Κρήτης δὲν ὑπάρχει «λήμμα»: «οὐδὲν γὰρ λήμματός ἐστι τοῖς κόσμοις ὥσπερ τοῖς ἐφόροις»⁹¹. Πράγματι, γιὰ τοὺς «κόσμους» τῆς Κρήτης δὲν ὑπάρχει χρηματικὴ ἢ ἄλλη διαφθορά, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἐφόρους τῆς Σπάρτης, οἱ ὁποῖοι δελεάζονται ἀπὸ τὸ χρῆμα. Ὁ δεῦτερος λόγος, ἅμεσα συνδεδεμένος μὲ τὸν πρῶτο, εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς ἀποστάσεως, δηλ. ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῆς νήσου. Πράγματι, οἱ «διαφθεροῦντες» «πόρρω ἀποικοῦσιν»⁹². Περαιτέρω, ὑπογραμμίζεται ὅτι ἡ ἀσφάλεια τῶν κατοίκων ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὴν θέσιν τῆς νήσου: «σώζεται διὰ τὸν τόπον»⁹³. Φαινόμενα, ὅπως οἱ στάσεις τῶν εἰλώτων καὶ ἡ ἐπιβολὴ «ἐξωτερικῆς ἀρχῆς»⁹⁴, χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς Σπαρτιατικῆς πολιτείας, ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν Κρήτη, λόγω τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τῆς νήσου⁹⁵.

88. Έμμ. Μικρογιαννάκης, «Αριστοτέλης μαστιγούμενος», *Τμητικός Τόμος τοῦ Κώστα Ε. Μπέη ὡς αἶνος τῆς ἀττικῆς διαλεκτικῆς*, ἐπιμ. Η. Nakamura, Η. Fasching, H.F. Gaul, Ἀπ. Γεωργιάδης, Ἀθήνα, Ἀντ. Σάκουλας-Eunomia, 2003, σσ.3241-3250, ἐδῶ σ. 3245 «Ὁ δῆμος εἰς «τὰς εὐδοκμοῦσας» πολιτείας κατ' Ἀριστοτέλην», Ἀθηνᾶ ΟΓ'-ΟΔ' (Λεμώναριον Ν. Β. Τωμαδάκη) (1972-1973) 402-415. Πβ. Έμμ. Μικρογιαννάκης, «Άρχυς (web) of views», *Επιστημονική Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* ΛΔ' (2002-2003) 39-57, ἐδῶ σ. 49.

89. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 11, 1272 a40-b1.

90. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 11, 1272 b4-6.

91. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 11, 1272 b1-2.

92. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 11, 1272 b2-3.

93. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 11, 1272 b18-19.

94. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 11, 1272 b21: «οὔτε γὰρ ἐξωτερικῆς ἀρχῆς κοινωνοῦσιν οἱ Κρήτες».

95. O. Gigon, *Aristoteles' Politik*. Zürich und Stuttgart, Artemis, 1971³, Α. Παναγό-

Ὁ Aubonnet⁹⁶ σχολιάζοντας τὸ χωρίον «πόρρω γ' ἀποικοῦσιν ἐν νήσῳ τῶν διαφθερούντων» ἐννοεῖ τοὺς Πέρσες ἢ τὶς ἡπειρωτικῆς ἐλληνικῆς πόλεις. Εἶναι ὅμως ἀμφίβολο, ἀναφέρει ὁ Α. Παναγόπουλος⁹⁷, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης σὲ αὐτὸ ἐδῶ τὸ «περιβάλλον» καὶ μὲ αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα μπορεῖ νὰ ὑπονοῇ τοὺς Πέρσες· τοὺς Ἑλλήνες τῆς σημερινῆς λεγομένης «κυρίως Ἑλλάδος», τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, προφανῶς ὑπονοεῖ. Τὸ σχόλιον τοῦ Aubonnet «les îles grecques au contraire étaient paucines d' ordinaire» καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν ἀποτελοῦσαν σοβαρὴ πηγὴ διαφθορᾶς εἶναι μὲν γενικὰ σωστό, ἄσχετο ὅμως μὲ τὰ συζητούμενα ἐδῶ.

Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ τὸ σχόλιον τοῦ Newman⁹⁸. Εἰδικώτερον, συγκρίνει τὸ παρὸν χωρίον ποὺ ἀναφέρεται στὴν Κρητικὴ πολιτεία μὲ τὸ χωρίον 1308a25: «σῶζονται δ' αἱ πολιτεiai οὐ μόνον διὰ τὸ πόρρω εἶναι τῶν διαφθειρόντων, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ διὰ τὸ ἐγγὺς». Στὸ συγκεκριμένο αὐτὸ χωρίο χρησιμοποιοῖ τὸ «διαφθεῖρειν» μὲ τὴν σημασίαν τοῦ «καταλύω», «καταστρέφω», ἐνῶ στὸ χωρίον τῆς Κρητικῆς πολιτείας μὲ τὴν σημασίαν τοῦ «δεκάζω», «ἐξαγοράζω».

Ἡ ἡσυχία τοῦ δήμου τῆς Κρήτης ἔχει τὸν λόγο της κατὰ τὴν ὀξυδερεκῇ παρατήρησιν τοῦ Ἀριστοτέλους· τὸ πολίτευμα τὸ ἴδιο ἔχει τὸν τρόπον ἀντιδράσεώς του, ἔχει κάποια «τῆς ἀμαρτίας ἰατρείαν»⁹⁹. Μὲ τὸν ὅρον «ἀμαρτία» ἐννοεῖ ὅτι κακῶς, κατὰ τὴν γνώμην του, τόσο μεγάλα ἀξιώματα, ὅπως ἦταν στὴν Κρήτη οἱ «κόσμοι» καὶ «οἱ γέροντες» ἦσαν ἀνοικτὰ σὲ λίγα μόνον γέννη καὶ ὄχι σὲ ὅλους τοὺς πολῖτες¹⁰⁰. Τὸ στοιχεῖον αὐτὸ χαρακτηρίζει τὴν τάξιν τῆς πολιτείας «δυναστευτικῇ»¹⁰¹. Ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου «πολιτικάς» ἔχει ἐδῶ τὴν σημασίαν ἐκείνου ποὺ ἀνήκει ἢ ἀρμόζει σὲ ἐλεύθερην πολιτεία,

ποῦλος, Ἀριστοτέλης... ἐνθ' ἂν., σ. 93.

96. J. Aubonnet, *Aristote, Politique, Livres I et II. Texte établi et traduit par J. Aubonnet*. Paris, Budé, 1960.

97. Α. Παναγόπουλος, ἐνθ' ἂν., σ. 94.

98. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle...* ἐνθ' ἂν., τόμ. Β'.

99. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1272 b3.

100. Ἐμμ. Μικρογιαννάκης, «Ἀμαρτία» καὶ «ἰατρεία» τῆς Κρητικῆς Πολιτείας κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, *Πεπραγμένα τοῦ ΣΤ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Χανιά 24-31 Αὐγούστου 1986), τόμ. Α1. Χανιά, Φιλολογικὸς Σύλλογος «Ὁ Χρυσόστομος», 1990, σσ.467-475, ἐδῶ σ. 469.

101. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1272 b4: «ἄτοπος καὶ οὐ πολιτικὴ ἀλλὰ δυναστευτικῇ», 1272 b 11-12: «ἀλλ' οὐ πολιτεία ἐστὶν ἀλλὰ δυναστεία μάλλον».

σὲ αὐτὴν ποὺ ἡ ἔξουσία ἀσκεῖται μὲ βάση τὴν γραπτὴ νομοθεσία¹⁰². Τοῦτο ὀρίζεται μὲ σαφήνεια στὸ Δ' βιβλίον τῶν *Πολιτικῶν* «ὅπου γὰρ μὴ νόμοι ἄρχουσιν, οὐκ ἔστι πολιτεία. Δεῖ γὰρ τὸν μὲν νόμον ἄρχειν πάντων... τῶν δὲ καθ' ἕκαστα τὰς ἀρχάς, καὶ ταύτην πολιτείαν κρίνειν»¹⁰³. Ἡ ταύτιση τοῦ ὅρου «πολιτικός» στὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὸ «νομοθετικὰ κατοχυρωμένο» φαίνεται σαφέστερα στὸ βιβλίον Ζ' τῶν *Πολιτικῶν*: «πῶς γὰρ ἂν εἴη τοῦτο πολιτικὸν ἢ νομοθετικόν, ὃ γε μὴδὲ νόμιμον ἐστίν; οὐ νόμιμον δὲ τὸ μὴ μόνον δικαίως, ἀλλὰ καὶ ἀδίκως ἄρχειν, κρατεῖν δ' ἔστι καὶ μὴ δικαίως»¹⁰⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ὅρο «δυναστευτικός» τὸν ἐννοεῖ ρητὰ ὡς τὸ ἀντίθετον ἢ μᾶλλον τὸ ἀρνητικὸν ἢ ἀναιρετικὸν τοῦ «πολιτικοῦ», δηλαδὴ πρόκειται γι' αὐτὸν ποὺ ἀρμόζει ἢ ἀνήκει σὲ δυναστεία. Ἐνα τέτοιο πολίτευμα παρέχει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει κάποια στοιχεῖα «πολιτείας», δηλαδὴ μιᾶς «ὀρθῆς» πολιτειακῆς μορφῆς, κατὰ τὴν ἀριστοτέλεια ἀξιολόγηση, ποὺ εἶναι «μῖξις ὀλιγαρχίας καὶ δημοκρατίας»¹⁰⁵. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πολίτευμα τῆς Κρήτης «ἔχει τι πολιτείας», δὲν κατατάσσεται στὴν «πολιτεία» «ἀλλὰ δυναστεία μᾶλλον»¹⁰⁶. Τὸ κατὰ ὅμως αὐτὸ δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ θεωρηθῇ τὸ πολίτευμα τῆς Κρήτης ὡς «πολιτεία», δὲν εἶναι «μῖξις», δὲν χαρακτηρίζεται οὔτε ὡς ὀλιγαρχία οὔτε ὡς δημοκρατία, ἀλλὰ μὲ τὸν ἰδιάζοντα αὐτὸν ὅρο «δυναστεία»¹⁰⁷.

Ποῖα στοιχεῖα εἶναι ἐκεῖνα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ «τί πολιτεία»; Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν δίδει σαφῆ ἀπάντηση. Τὸ ὀλιγαρχικὸ στοιχεῖον τοῦ πολιτεύματος ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ «κόσμοι» αἰρῶνται... ἔκ τινων γενῶν»¹⁰⁸. Τὸ δημοκρατικὸ στοιχεῖο συνίσταται στὴν παραδοχὴ ὅτι οἱ ὀλίγοι ποὺ ἐξεγείρονται παίρνουν ὡς βοηθοὺς στίς ἐπιδιώξεις τοὺς τὸν δῆμο, «εἰώθασι δὲ διαλαμβάνοντες τὸν δῆμον καὶ τοὺς φίλους ἀναρχίαν ποιεῖν καὶ στασιάζειν καὶ μάχεσθαι πρὸς ἀλλήλους»¹⁰⁹. Τὸ χωρίον «διαλαμβάνοντες τὸν δῆμον καὶ τοὺς φίλους ἀναρχίαν (sc. Bernays μοναρχίαν) ποιεῖν καὶ στασιάζειν καὶ μάχε-

102. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 1278 a38.

103. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Δ 10, 1292 a32-34.

104. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Ζ 1324 b26-28.

105. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Δ 8.

106. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 1272 b11-12.

107. Ἐμμ. Μικρογιαννάκης, «Ἀμαρτία» καὶ «ἰατρεία»..., ἐνθ' ἂν., σ. 472.

108. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1272 a 34-35.

109. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 1272 b12-14.

σθαι πρὸς ἀλλήλους» συμπυκνώνει, ὅπως ἔδειξε ὁ Καθηγητὴς Ἑμμ. Μικρογιαννάκης¹¹⁰, μὲ τὰ τρία ἀπαρέμφατα τὸ εἶδος τῆς ἐπαναστατικῆς δραστηριότητος. Τὸ πολίτευμα τῆς Κρήτης τείνει μὲ τὶς συχνὲς ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες νὰ γίνῃ ἀναρχία ἢ μοναρχία. Βέβαια, ἡ ἐπικράτηση τῆς μοναρχίας θὰ ἔχῃ ὡς ἐπακόλουθο τὴν ἀντίδραση ὅλων ἐκείνων ποὺ παραμερίζονται ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε ἐπικρατοῦντα. Ἡ ἐξουσία καταλήγει στοὺς ὀλίγους, οἱ ὁποῖοι, γιὰ νὰ κρατηθοῦν, μετέρχονται βίαια μέσα. Ἔτσι τὸ πολίτευμα γίνεται τυραννία τῶν ὀλίγων καὶ ὀνομάζεται εἰδικώτερον «δυναστεία», ποὺ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι «ἐγγὺς μοναρχίας»¹¹¹.

Τὸ πολίτευμα μὲ τὸ νὰ ἐπιφυλάσῃ τὴν ἀνωτάτη ἀρχὴ σὲ ὀλίγα μόνον γένη, ἔδιδε λαβὲς καὶ καθιστοῦσε τὴν πόλιν κονίστρα ἀγώνων. Ἡ πόλις καταντοῦσε «διὰ τινος χρόνου μηκέτι πόλιν εἶναι τὴν τοιαύτην ἀλλὰ λύεσθαι τὴν πολιτικὴν κοινωσίαν»¹¹². Ἡ «λύσις» τῶν πολιτειῶν γίνεται σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως γράφει στὸ Ε΄ βιβλίον τῶν *Πολιτικῶν*, ἀπὸ ἐσωτερικοῦς παράγοντες, δηλαδὴ «ἐξ αὐτῶν» καὶ «ἔξωθεν»¹¹³. Στοὺς χρόνους τοῦ Σταγίριου ὁ βασικώτερος λόγος «λύσεως» ἦταν οἱ ἐσωτερικὲς αἰτίες. Στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, χωρὶς νὰ ἀτονίσῃ ὁ ἐσωτερικὸς παράγων, παρουσιάζεται καὶ ὁ ἔξωτερικὸς μὲ μεγάλη ἐπιμονὴ καὶ ἀποτελεσματικότητά. Στὰ χρόνια τοῦ Ἀριστοτέλους, «νεωστὶ», κάποια ἐξωτερικὴ ἐπέμβαση, «πόλεμος ξενικός», ποὺ πέρασε στὴν νῆσο, «διαβέβηκεν εἰς τὴν νῆσον», ἔδειξε αὐτὸ ποὺ μποροῦσε κάποιος καὶ θεωρητικὰ νὰ διακρίνῃ στὴν πολιτεία τῶν Κρητῶν, δηλαδὴ «τὴν ἀσθένειαν τῶν ἐκεῖ νόμων»¹¹⁴. Σὲ ποιό «ξενικὸ πόλεμο» ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης; Δεδομένου ὅτι ἔχει ἀποκλεισθῇ τὸ ἐνδεχόμενο ἀποστασίας ἢ ἐπαναστάσεως τῶν περιοίκων – «περὶ δέ τοὺς Κρητας οὐδὲν πω τοιοῦτον συμβέβηκεν», - τότε ἡ ἐσωτερικὴ διάλυση προέρχεται ὡς ἀπότοκη πεμπτοφαλαγγιτικῆς δράσεως, δηλαδὴ γιὰ σύμπραξιν μιᾶς ἀπὸ τὶς ἀντιμαχόμενες φατρίες μὲ ξένῃ δύναμιν, πρᾶγμα ποὺ ἔχει ὑποστηριχθῇ ἀπὸ τὸν Kirsten: «Ἔτσι τῶρα εἶναι φανερὴ στὰ χρόνια τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ ἀδυναμία τῶν Κρητικῶν Νόμων. Σύμφωνα μὲ τὰ

110. Ἑμμ. Μικρογιαννάκης, «Ἀμαρτία» καὶ «ἰατρεία»..., ἐνθ' ἂν., σ. 475.

111. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Δ 6, 1293 b31-ΣΤ 6, 1320 b31 ἡ δυναστεία χαρακτηρίζεται τυραννία. Πβ. Schütrumpf, *Politik II und III*, σ. 342.

112. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1272 b15-16.

113. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Ε 7, 1307 b20.

114. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1272 b 22-23.

συμφραζόμενα μπορεί να προστεθῇ: μέσω μιᾶς ξένης ἀναμίξεως στὰ κρητικὰ ζητήματα, μέσω τῆς ὑποστηρίξεως μιᾶς ἀπὸ τὶς ἀντιμαχόμενες φατρίες»¹¹⁵.

Γιὰ ποιὸν «ξενικὸν πόλεμον» κάνει λόγο ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος «νεωστὶ» ἐπληξε τὴν Κρήτη; Οἱ γνώμες διίστανται. Τόσον ὁ Willetts¹¹⁶ ὅσον καὶ ὁ Schütrumpf¹¹⁷ δὲν παίρνουν θέση. Δύο εἰσβολὲς ἔχουν καταγραφῇ στὴν Κρήτη στὰ χρόνια τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ πρώτη ξενικὴ εἰσβολὴ χρονολογεῖται στὴν Κρήτη τὸ 346 ἢ 345 ἢ 343¹¹⁸ καὶ ἀναφέρεται σὲ κάποιον Φάλαικο καὶ τοὺς μισθοφόρους του¹¹⁹. Στὴν περίπτωση αὐτὴ συνεισέφεραν καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Κνωσοῦ, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀποσταλῇ στὸν Μαλέα «ἐπὶ συναγωγῇ μισθοφόρων»¹²⁰. Κατώρθωσαν νὰ πείσουν τὸν Φάλαικο «καὶ τοῖς ἡγεμόσι» μὲ τὴν καταβολὴ «ἀξιολόγων» μισθῶν καὶ καταπλέοντας στὴν Κρήτη «ἐξ ἐφόδου κατελάβοντο τὴν πόλιν Λύκτον»¹²¹. Ὁ ἴδιος ὁ Φάλαικος, στὴν προσπάθειά του νὰ καταλάβῃ τὴν Κυδωνία, «κατασκευάσαντος μηχανὰς πολιορκητικὰς», ἐφονεύθη.¹²²

Ἡ δευτέρη ξενικὴ ἐπέμβαση ποὺ λαμβάνει χώρα στὴν Κρήτη τὴν περίοδο τῆς συγγραφῆς τῶν *Πολιτικῶν* ὀφείλεται στὸν βασιλεῖα τῶν Σπαρτιατῶν Ἄγιν τὸν Γ'. Πράγματι, ὁ βασιλεὺς Εὐρυπωντίδης ἀπὸ τοῦ 338, υἱὸς τοῦ Ἀρχιδάμου Γ'¹²³, συνήνητησε στὴν Σίφνο τοὺς Πέρσες

115. E. Kirsten, *Die Insel Kreta im fünften und vierten Jahrhundert*. Würzburg 1936, σ. 61.

116. R. F. Willetts, *Aristocratic Society in Ancient Crete*. London 1955, σ. 160 *Ancient Crete. A Social History from Early Times until the Roman Occupation*. London 1956, σ. 62.

117. E. Schütrumpf, *Politik II und III.*, 344.

118. Γιὰ τὶς διαφορὲς γνώμες ποὺ ὑποστηρίζουν τὶς χρονολογήσεις πβ. Ἀ. Παναγόπουλος, ἔνθ' ἄν., σ. 104.

119. Τὴν εἰσβολὴ τοῦ Φαλαίκου ὡς περίπτωση «ξενικοῦ πολέμου» ὑποστηρίζουν ὁ W. Jaeger, *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*. Berlin 1923, σ. 300, σημ. 2, ὁ O. Immisch, εἰς *Aristotelis Politica*, edit. altera et corrigenda, ed. O. Immisch. Berlin 1929, app. Crit. στὸ χωρίο, ὁ E. Kirsten, *Die Insel Kreta im ...* ἔνθ' ἄν., σσ. 60-61, ὁ H. de Effenterre, *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe*. Paris 1948, σσ. 82-83 [Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Rome, No 163].

120. Διοδ. Σικ., ΙΣΤ' 62,3.

121. Διοδ. Σικ., ΙΣΤ' 62,3.

122. Διοδ. Σικ., ΙΣΤ' 3.

123. Πλούταρχου, Ἅγις 3. Πανσανίου, ΙΙΙ 10,5. Ἀρριανοῦ, Ἀλεξ. Ἀνάβασις Β' 13,6.

σατράπες Φαρνάβαζο καὶ Αὐτοφραδάτη τὸ φθινόπωρο τοῦ 333, μὲ σκοπὸ νὰ τοὺς πείσῃ νὰ χρηματοδοτήσουν πόλεμο στὴν Ἑλλάδα ὡς ἀντιπερισπασμὸ στὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου. Παρ' ὅλο ποὺ ἡ ἀναγγελία τῆς καταστροφῆς τῆς Ἰσοῦ ἐδημιούργησε πρόβλημα στοὺς Πέρσες, ὁ Ἅγις κατώρθωσε νὰ ἐξασφαλίσῃ «παρ' Αὐτοφραδάτου» «τάλαντα ἀργυρίου τριάκοντα» καὶ «τριῆρεις δέκα»¹²⁴. Τὰ ἀπέστειλε στὸν ἀδελφὸ του Ἀγησίλαο, ὁ ὁποῖος εἶχε σταθμεύσει «ἐπὶ Ταίναρον», μὲ τὴν ὑπόδειξη νὰ ἐκστρατεύσῃ στὴν Κρήτη¹²⁵. Ὁ Ἅγις «ἔπλευσεν εἰς Κρήτην» κατέλαβε ἀρκετὰς πόλεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες «τὰς πλείους χειρωσάμενος ἠνάγκασε τὰ Περσῶν αἰρεῖσθαι»¹²⁶.

Ἀπὸ τοὺς δύο «ξενικοὺς πολέμους»¹²⁷, οἱ περισσότεροι τῶν ἐρευνητῶν συντάσσονται μὲ τὴν εἰσβολή τοῦ Φαλαίκου. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ ἐδράζεται στὴν ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ τὴν «ἀσθένειαν τῶν ἐκεῖ νόμων», πρᾶγμα ποὺ ὑπαινίσσεται πεμπτοφαλαγγιτικὴ δράση.

3. Οἱ κοινωνικοοικονομικοὶ θεσμοὶ τῆς Κρητικῆς πολιτείας καὶ ἡ κριτικὴ θέση τοῦ Ἀριστοτέλους

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐστιάζει τὸ κριτικὸν ἐνδιαφέρον του σὲ ἓνα θεσμὸ τῆς Κρήτης ποὺ δὲν ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις. Εἰδικώτερον, εἶχε εἰσαχθῇ ὁ θεσμὸς τῶν συσσιτίων ὡς βάση διατηρήσεως τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος καὶ διασφαλίσεως τῆς κοινωνικῆς εἰρήνης. Ὁ Ἀριστοτέλης προβάλλει τὴν ἀρχέγονη προέλευση τοῦ θεσμοῦ «ἀρχαία δὲ ἔοικεν εἶναι καὶ τῶν συσσιτίων ἡ τάξις, τὰ μὲν περὶ Κρήτην γενόμενα περὶ τὴν Μίνω βασιλείαν»¹²⁸. Τὰ κρητικὰ συσσίτια προσεῖλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον ἀρχαίων συγγραφέων, ὅπως

124. Ἀρριανοῦ, *Ἀλεξ. Ἀνάβασις* Β'13,6.

125. Ἀρριανοῦ, *Ἀλεξ. Ἀνάβασις* Β'13,6.

126. Διοδ. Σικ.ΙΣΤ'48,2. Curtius IV 1,39. Τελικὰ τὸ θέρος τοῦ 331 ὑποχρεώθηκε ὁ Ἀμφοτερὸς νὰ πλεύσῃ μὲ τὸν μακεδονικὸ στόλο γιὰ νὰ τὴν ἀνακτήσῃ. H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, τόμ. Β'. Leipzig 1926[ανвт. Salem, New Hampshire, Ayer Co., 1988], No 15, σσ.18-19.

127. Τὴν εἰσβολή τοῦ Ἀγίδος ἀναγνωρίζουν ὡς «ξενικὸν πόλεμον» ο W. Oncken, *Die Staatslehre des Aristoteles in historisch-politischen Umrissen*, τόμ. Β'. Leipzig 1875, σ. 396, H. von Arnim, *Zur Entstehungsgeschichte der aristotelischen Politik, Sitzungsberichte der Akademie Wien, philos. - hist. Klasse*, τόμ. 200, 1. Abh., Wien 1924, σ. 112, ὁ Βασ. Λαούρδας «Ἡ «Κρητικὴ...», ἐνθ' ἄν., σ. 415.

128. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* 1329 b5.

τοῦ Πλάτωνος¹²⁹, τοῦ Ἐφόρου¹³⁰, τοῦ Πλουτάρχου¹³¹, ἐνῶ τὶς γνώσεις μας γι' αὐτὰ συμπληρώνουν οἱ πληροφορίες τοῦ Δωσιάδα¹³² καὶ τοῦ Πυργίνου¹³³. Τὰ κρητικά συσσίτια ὀνομάζονταν «ἀνδρεῖα»¹³⁴ καὶ ἀποτελοῦσαν τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν συνάντηση τῶν ἐνηλίκων ἀνδρῶν-μελῶν ὁμάδων – «ἐταιρεῖες»- ποὺ συμβίωναν καὶ συνέτρωναν¹³⁵. Τὰ κοινὰ αὐτὰ συσσίτια ἀπέβλεπαν, κατὰ τὸν Ἐφορο, στὴν ἐξασφάλιση τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ὁμοιότητος τῶν πολιτῶν, τοῦλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν διατροφή τους¹³⁶. Μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ἐφόρου φαίνεται νὰ συμφωνῇ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος ἐκτιμᾷ τὸ σύστημα τῶν κρητικῶν συσσιτίων ὡς δημοκρατικώτερον¹³⁷ ἐν σχέσει μὲ τὰ σπαρτιατικὰ συσσίτια. Ἐπικρίνοντας τὸν τρόπο συγκροτήσεως τῶν σπαρτιατικῶν συσσιτίων, ὁ φιλόσοφος μας σημειώνει ὅτι ὁ θεσμός τους εἶχε ἐξελιχθῇ διαφορετικά ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ πρόθεση τοῦ νομοθέτη¹³⁸. Ἐνῶ στὴν Σπάρτη οἱ πολῖτες ὥφειλαν νὰ συνεισφέρουν μιὰν προκαθορισμένη καὶ ἴση γιὰ ὅλους εἰσφορὰν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ δυνατότητα τοῦ καθενός¹³⁹, στὴν Κρῆτη ὁ ἀνεφοδιασμός τῶν συσσιτίων ἐπεβάρυνε περισσότερο τὴν κοινότητα¹⁴⁰. Ἡ δημόσια αὕτη συμβολὴ στὶς δαπάνες τῶν συσσιτίων συνέβαλε σημαντικὰ στὴν μείωση τοῦ κινδύνου ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ πτωχοὶ πολῖτες νὰ ἀπολέσουν τὰ πολιτικά τους δικαιώματα, ἐξ αἰτίας τῆς ἀδυναμίας τους νὰ ἀνταποκριθῶν στὶς οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις τους πρὸς τὰ συσσίτια¹⁴¹. Πέραν αὐτοῦ, ἡ διατροφή στὰ κοινὰ συσσίτια κάτω ἀπὸ τὴν γενικὴ ἐποπτεία

129. Πλάτωνος, *Νόμοι* 625 d-626b, 633a, 636d, 780a-c, 780d-781c, 842b.

130. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* I IV 16-21.

131. Πλουτάρχου, *Λυκοῦργος* 12,1-4.

132. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* Δ' 143 a-d.

133. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* Δ' 143 e-f.

134. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 10, 1272 a1-4.

135. Ἐφορος εἰς Στράβωνα, *Γεωγραφικῶν* I IV 18.

136. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* I IV 16.

137. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 10, 1272 a18.

138. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 10, 1272 a26-37. Α. Καραγιάννης καὶ Χ. Μπαλόγλου, *Ἡ ἐπιχειρηματικότητα στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ οἰκονομία*. Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2008, σσ. 54-64 [Γραφεῖον Οἰκονομικῶν Μελετῶν 8].

139. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 1272 a16.

140. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 1272 a18-23.

141. S. Link, *Das griechische Kreta. Untersuchungen zu seiner staatlichen und gesellschaftlichen Entwicklung von 6. bis zum 4. Jahrhundert v. Chr.*. Stuttgart, F. Steiner, 1994, σσ.14-16.

τῆς πολιτείας, δημιουργοῦσε στοὺς πολῖτες τὴν αἴσθηση τῆς ἰσότητος μεταχειρίσεως ἀπὸ τὴν πολιτεία¹⁴², μὲ δεδομένο ὅτι, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη¹⁴³ καὶ τὸν Ἐφορο¹⁴⁴, ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνισότης ἦταν γνώρισμα τῆς Κρήτης. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ θεσμὸς τῶν συσσιτίων συνέβαλε κατὰ κάποιον τρόπο στὴν ἐκτόνωση τῶν κοινωνικῶν ἐντάσεων. Γιὰ νὰ τὸ θέσωμε διαφορετικὰ, τὰ συσσίτια λειτουργοῦσαν στὴν οἰκονομία τῆς Κρήτης ὡς μέσο ἀναδιανομῆς τοῦ πλούτου, κάτι ποὺ δὲν ἰσχύει γιὰ τὴν σπαρτιατικὴ οἰκονομία.

3.1. Ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς

Ἡ συζήτηση ἢ ὁποία ἔχει προκύψει σχετικὰ μὲ τὸ καθεστῶς τῆς γαιοκτησίας στὴν Κρήτη ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸ χωρίο τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται στὸ σύστημα ἀνεφοδιασμοῦ τῶν συσσιτίων καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς τεκμήριον τῆς συλλογικῆς κατοχῆς τῆς γῆς¹⁴⁵. Τὸ ἰδιοκτησιακὸν καθεστῶς καὶ εἰδικώτερον τὸ καθεστῶς κτήσεως τῶν ἀγαθῶν ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴν διερεύνηση καὶ τὸν ἐξονυχιστικὸ ἔλεγχο τόσο τῶν πολιτειολογικῶν θεωριῶν ὅσο καὶ τῶν πολιτευμάτων¹⁴⁶. Συμφώνως μὲ τὴν ρητὴ ἀναφορά τοῦ Ἀριστοτέλους¹⁴⁷ ἀπὸ τὶς τρεῖς δυνατότητες διακανονισμοῦ περιουσιακῶν σχέσεων ἢ κατ' ἄλλην διατύπωση λύσεις τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος, ἦτοι, πρῶτον, νὰ εἶναι ὅλα κοινὰ σὲ ὅλους τοὺς πολῖτες, δεύτερον, νὰ μὴν εἶναι τίποτε κοινὸ στοὺς πολῖτες, καὶ τρίτον, ὠρισμένα ἀγαθὰ εἶναι κοινὰ στοὺς πολῖτες καὶ ἄλλα ὄχι, ἀπο-

142. A. Petropoulou, *Beiträge zur Wirtschafts-und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*. Frankfurt am Main, P. Lang, 1985, 115.

143. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 1272 a33-34.

144. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* Ι IV 16.

145. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 1272 a17-18: «ἐν δὲ Κρήτῃ κοινοτέρως».

146. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ καὶ οἱ δυνατότητες ἐπιλύσεώς του ἀπασχολοῦν ἔντονα τὸν Ἀριστοτέλη. Ἐκκινεῖ στὸ Β' βιβλίον τῶν *Πολιτικῶν* ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἀκολουθῶς μελετᾷ τὶς θεωρίες τῶν πολιτικῶν φιλοσόφων καὶ τὰ διάφορα πολιτεύματα. Πβ. Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, «Τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα κατ' Ἀριστοτέλη», *Νέα Ἑστία*, ἔτ. Β', τχ. 1234, 1.12.1978, 1541-1548 [= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς ΠΑΣΠΕ, 1981, σσ.93-108] [= Δ.Ζ. Ἀνδριόπουλος, ἐκδ., Ἀριστοτέλης. Ὀντολογία, Γνωσιολογία, Ἠθικὴ, Πολιτικὴ Φιλοσοφία. *Ἀφιέρωμα* στὸν John P. Anton. Ἐπιμ. Ν. Σ. Μελισσίδης, Ἀθήνα, Πιτσιλός, 1996², σσ. 11-30].

147. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 1, 1260 b37- 40.

κλείει τὴν δευτέρη δυνατότητα διακανονισμοῦ τῶν περιουσιακῶν σχέσεων, καὶ πρεσβεύει ὅτι τρεῖς εἶναι οἱ ἐναλλακτικῆς λύσεις τοῦ προβλήματος: πρῶτον, ἰδιοκτησία τῶν «γαιῶν», ἀλλὰ ἰδιοκτησία καὶ ἰδιοχρησία τῶν «καρπῶν»¹⁴⁸. Ἡ κριτικὴ κατὰ τοῦ κοινωνισμοῦ –ποὺ προβάλλει τὴν δυσαναλογία ἀνάμεσα στὶς ἀπολαβὲς καὶ στὸν παρ-αγωγικὸ μόνχο των πολιτῶν-, ἡ προβολὴ τῶν προτερημάτων τοῦ θεσμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ἀναγνώριση τῶν δύο σημαντικῶν μειο-νεκτημάτων της, τῆς φιλαυτίας¹⁴⁹ καὶ τῆς φιλοχρηματίας¹⁵⁰, καὶ ἡ ταυτόχρονη προβολὴ τῶν θετικῶν σημείων τῆς κοινοκτημοσύνης- τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς φιλανθρωπίας στὴν κυριολεκτικὴ της σημασίᾳ¹⁵¹· ὁδηγεῖ τὸν Ἀριστοτέλη σὲ πρόταση συγκερασμοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας μὲ τὸν ἀντίστοιχο τῆς κοινοκτημοσύνης¹⁵². Τὸν κορμὸ τῆς συγκρίσεως θὰ ἀποτελέσει, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀρι-στοτέλη, ὁ θεσμὸς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὁ ὁποῖος θὰ βελτιωθῇ προσλαμβάνοντας ὠρισμαῖνα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν κοινοκτημοσύνη. «Φα-νερὸν τοῖνυν», καταλήγει ὁ Ἀριστοτέλης, «ὅτι βέλτιον εἶναι μὲν ἰδίας τὰς κτήσεις τῇ δὲ χρῆσει ποιεῖν κοινὰς»¹⁵³. Στὸ πρόβλημα, ὅμως, πῶς θὰ ἐξασφαλισθῇ ὁ ἀνθρώπινος παράγοντας, ἀπαραίτητος γιὰ τὴν λει-τουργία τοῦ μικτοῦ αὐτοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος, πῶς δηλαδὴ θὰ ὑπάρξουν ἀνθρώποι μὲ ἰδιοκτησιακὸ συναίσθημα πάντοτε, ἀλλὰ καὶ μὲ κοινοχρησιακὸ φρόνημα, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν παρουσιάζει κάποια συγκεκριμένη λύση. Ἀπλῶς καὶ μόνον ἐπιφορτίζει τὸν νομοθέτη μὲ τὴν ἀνεύρεση καὶ τὴν θέσπιση τῶν ἀναγκαίων γι' αὐτὴν θεσμῶν¹⁵⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς τῆς Κρήτης, αὐτὸ προσι-διάζει πρὸς τὸν μικτὸ τύπο. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ἓνα μέρος τῆς γῆς εἶχε παραμείνει ἀδιαίρετο ὡς ἰδιοκτησία τῆς

148. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Ζ 5, 11319 a15- 19.

149. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 5, 1263 b1-3.

150. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 5, 1263 b5.

151. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 5, 1263 b15-16.

152. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 5, 1263 a21-27.

153. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 5, 1263 a38-41. Πβ. καὶ Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Η 10, 1329 b40-1330 a2, χωρὶς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται στὴν συγκρότηση τῆς «ἀρίστης πολιτείας» καὶ προβάλλεται ὁ μικτὸς θεσμὸς τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἰδι-οχρησίας, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιτυχία θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὴν φιλία.

154. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 5, 1263 a40-41. Πβ. Κ. Δεσποτόπουλος «Τὸ κοινω-νικόν...», ἐνθ' ἂν., σ. 99. Ε. Anghern, «Besitz und Eigentum. Zu einem Problem der politischen Philosophie», *Zeitschrift für die philosophische Forschung* 43(1989) 94-110, ἐδῶ σσ.100-101.

κοινότητα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος της ὥστόσο, ὅπως συνάγεται ἀπὸ ἐπιγραφικὰς μαρτυρίες καὶ φιλολογικὰς πηγές, τὸ κατεῖχαν ιδιώτες, γεγονός πού προϋποθέτει πιθανῶς κατάτμηση καὶ στὴν συνέχεια παραχώρηση τεμαχίων γῆς σὲ παρωχημένες ἐποχές¹⁵⁵.

Ἡ οἰκονομία τῆς Κρήτης παρέμεινε κατὰ βάσιν ἀγροτική. Ὁ Ἀριστοτέλης προβαίνει στὸ ἔβδομο βιβλίον τῶν *Πολιτικῶν* σὲ μία διάκριση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, σὲ ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τὸ ὁποῖο ἐκαλλιεργοῦσε τὴν γῆ καὶ προσέφερε καθορισμένες ὑπηρεσίες στοὺς πολίτες, τὸ καλούμενο «γεωργοῦν», καὶ σὲ ἐκεῖνο τὸ τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ, τὸ ὁποῖον ἡσχολεῖτο μὲ τὰ κοινὰ καὶ τὸν πόλεμο, τὸν ἀποκαλούμενον «μάχμον»¹⁵⁶. Πολιτικά δικαιώματα εἶχαν μόνον οἱ ἐλεύθεροι ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν γεννηθῇ ἀπὸ ἄνδρα πολίτη καὶ ἐλεύθερη γυναῖκα, εἶχαν παρακολουθήσει τὴν εἰδικὴ ἀγωγή στὴν «ἀγέλα» καὶ εἶχαν ἐνταχθῇ σὲ μία «ἐταιρία». Ἀπὸ τὴν μεγάλη ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνος γίνεται γνωστὴ ἡ ὑπαρξὴ ἀτόμων πού ὀνομάζονταν «ἀπέταιροι». Ὅπως δηλώνει ἡ ἴδια ἡ λέξη, οἱ «ἀπέταιροι» ἦσαν ἄτομα ἀποκλεισμένα ἀπὸ τὶς «ἐταιρίες», δὲν εἶχαν πολιτικά δικαιώματα καὶ εὐρίσκονταν σὲ μειονεκτικὴ θέση σὲ σχέση μὲ τοὺς πολίτες¹⁵⁷. Στὸ πεδῖον τῆς πολιτικῆς δράσεως, τὸ περιεχόμενο τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων συνίσταται στὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι καὶ στὴν συμμετοχὴ στὴν συνέλευση τοῦ λαοῦ. Οἱ πολῖτες πού διαιροῦνται σὲ φυλές, διαίρεση πού ἀνάγεται στοὺς Δωριεῖς¹⁵⁸, εἶχαν τὸ δικαίωμα καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ στρατεύωνται, καθὼς καὶ τὸ δικαίωμα νὰ διατρέφονται οἱ ἴδιοι καὶ οἱ οἰκογένειές των μὲ τὸ σύστημα τῶν συσσιτίων. Γιὰ νὰ ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ ἀνταποκρίνονται σὲ οἰκονομικὰς ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὴν κοινότητα, οἱ πολῖτες εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ κατέχουν ἀκίνητη περιουσία-, γῆ καὶ οἰκία-, ἢ νὰ μισθώνουν δημόσια γῆ. Νὰ κάνουν χρῆση τῶν προνομίων πού τοὺς

155. Αἰκατερίνη Μανδαλάκη, ἔνθ' ἄν., σσ. 100-101.

156. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Ζ' 1329 a40- 1329 b5: «Ἔοικε δὲ οὐ νῦν οὐδὲ νωστὶ τοῦτ' εἶναι γνώριμον τοῖς περὶ πολιτείας φιλοσοφοῦσιν, ὅτι δεῖ διηρηθῆαι χωρὶς κατὰ γένη τὴν πόλιν καὶ τό τε μάχμον εἶναι καὶ τὸ γεωργοῦν. Ἐν Αἰγύπτῳ τε γὰρ ἔχει τὸν τρόπον τοῦτον ἔτι καὶ νῦν, τά τε περὶ τὴν Κρήτην, τὰ μὲν οὖν περὶ Αἰγύπτου Σεσώστριος, ὥς φασι, οὕτω νομοθετήσαντος, Μίνω δὲ τὰ περὶ Κρήτην».

157. Αἰκατερίνη Μανδαλάκη, ἔνθ' ἄν., σσ. 46-48.

158. Γιὰ τὶς φυλές στὴν ἀρχαία Κρήτη πβ. N.F. Jones, *Tribal Organization in Dorian Crete*, Ph.D., University of California Berkeley 1975, σσ. 528-552.

ἐξασφάλιζαν οἱ συμβάσεις τῆς πόλεως μὲ ἄλλες πόλεις, καί, τέλος, νὰ ἔχουν τὴν δυνατότητα συμμετοχῆς στὶς κοινὲς λατρεῖες¹⁵⁹.

Οἱ παραγωγικὲς δραστηριότητες, ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν βιοτεχνία, τὸ ἐμπόριο καὶ τὰ ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα, ἀσχοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἀπελευθέρους καὶ τοὺς μετοίκους. Ἡ Κρήτη δὲν ἐγνώρισε τοὺς πολιτικο-κοινωνικοὺς μετασχηματισμοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου μεταξὺ τοῦ ὀγδόου καὶ τοῦ ἔκτου αἰῶνος, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ κοινωνικὴ ὁμάδα τῶν ἐμπόρων, τῶν βιοτεχνῶν καὶ τῶν τεχνιτῶν νὰ μείνῃ ἀποκλεισμένη ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν πολιτῶν¹⁶⁰. Οἱ ἐξαρτημένοι καλλιεργητὲς τῶν κρατικῶν πόλεων, ποὺ μνημονεύονται καὶ χαρακτηρίζονται μὲ ποικίλες ὀνομασίες ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς, ὅπως «κλαρωταί»¹⁶¹, «ἀμφαμιῶται»¹⁶², «περίοικοι»¹⁶³, κατέβαλαν συγκεκρωμένο φόρο - εἰσφορὰ σὲ εἶδος - γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν συσσιτίων¹⁶⁴.

3.2. Ἡ ξενηλασία

Ὁ Ἀριστοτέλης συγκρίνει τὴν Σπάρτη μὲ τὴν Κρήτη. Πρόκειται δηλ. γιὰ ἓνα θέμα ποὺ ἦταν ἀναμενόμενο καὶ κοινὸ¹⁶⁵. Ὁ θεσμὸς τῆς ξενηλασίας, χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας, δὲν φαίνεται νὰ ἴσχυε στὴν Σπάρτη κατὰ τὸν 4^{ov} π.Χ. αἰῶνα¹⁶⁶. Ἀντίθετα, ὁ Ἀριστοτέλης προκρίνει τὴν φιλοξενία τῶν Κρητῶν¹⁶⁷.

159. Αἰκατερίνη Μανδαλάκη, *ἐνθ' ἂν*, σ. 34.

160. A. Chaniotis «Vinum Cretium excellens: Zum Weinhandel Kretas», *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 7(1) (1988) 62-89, ἐδῶ σσ.70-71. A. Chaniotis «Die Inschriften von Amnisos», ἐν J. Schafer, ἐπιμ., *Amnisos nach den archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit*. Berlin, Akademie Verlag, 1992, σσ. 287- 322, ἐδῶ σσ.305-307.

161. Πολυδεύκους, *Ὀνομαστικὸν* Γ 83: «μεταξὺ δ' ἐλευθέρων καὶ δούλων οἱ Λακεδαιμονίων εἰλωτες, καὶ Θετταλῶν πενέσται, καὶ Κρητῶν κλαρωταί, καὶ μ(υ)νωῖται καὶ Μαρινδύνων δωροφόροι, καὶ Ἀργείων γυμνήτες, καὶ Σικωνίων κορυνηφόροι».

162. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* VI 263 e-f.

163. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 1269 a36-45 1271 b40-42 a1 1272 b18-19.

164. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 1272 a17-21. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* IV 143 a-b.

165. Θουκυδίδου, A' 144,2 B 39,1. Ξενοφῶντος, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 14,4. Πλάτωνος, *Πρωταγόρας* 342 c5 *Νόμοι* IB'950 b2.

166. Ξενοφῶντος, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 14,4.

167. F. 611 §15R3. Δωσιάδας εἰς *FGrHist.* 458F2.

3.3. Τὸ δημογραφικὸν πρόβλημα

Μὲ ἀφετηρία τὸ γνωστὸν ἀριστοτέλειον χωρίον ποὺ φαίνεται νὰ ἔχῃ ἄμεση σχέση μετὰ τὸν θεσμὸ τῶν κρητικῶν συσσιτίων ἐρευνᾶται τὸ δημογραφικὸν πρόβλημα.

Στὸ χωρίον τοῦ Ἀριστοτέλους ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ ἐπισιτισμὸς τῶν Κρητῶν δὲν ἀποτελοῦσε ἰδιαίτερα ὀξὺ πρόβλημα ἐξ αἰτίας τῆς λιτότητος ποὺ ἐχαρακτήριζε τοὺς Κρηῖτες στὴν διατροφή τους, ἄποψη ποὺ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἑφορο, ὁ ὁποῖος κάνει λόγο γιὰ τὴν λιτότητα στὴν διατροφή τῶν πολιτῶν: «σφρόνως γὰρ καὶ λιτῶς ζῶσιν ἅπαν οὔτε φθόνον οὐθ' ὕβριν οὔτε μῖσος ἀπαντὰν πρὸς τοὺς ὁμοίους»¹⁶⁸. Ὁ Ἀριστοτέλης αἰτιολογεῖ ὅτι τὸ δημογραφικὸ δὲν ἀποτελοῦσε ἰδιαίτερα ὀξὺ πρόβλημα, διότι ἐλαμβάνοντο σχετικὰ μέτρα: ὁ κρητικὸς νομοθέτης, διαπιστώνοντας τὴν ἀνάγκη νὰ συγκρατηθῇ ἡ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ, εἶχε θεσπίσει τὴν «διάζευξιν τῶν γυναικῶν» ἀπὸ τοὺς ἄνδρες «ἵνα μὴ πολυτεκνῶσι», πραγματοποιώντας ἔτσι «τὴν πρὸς τοὺς ἄρρενας ὁμιλίαν»¹⁶⁹. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει, ἔστω καθ' ὑπέρβασιν, νὰ τονισθῇ ὅτι τὴν ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὸν στόχο τοῦ κρατικοῦ νομοθέτη – «ἵνα μὴ πολυτεκνῶσι»-, τὴν συναντοῦμε καὶ στοὺς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνος, ὡς μέτρο ποὺ προτείνεται ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο ξένο γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν γεννήσεων στὴν σχεδιαζομένη πολιτεία τῶν *Νόμων*. Ἐκεῖ προτείνεται¹⁷⁰ ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο ξένο ὡς μέτρο γιὰ τὸν περιορισμὸ τῶν γεννήσεων ἡ ἐγκράτεια καὶ μάλιστα θεσπισμένη μετὰ νόμο¹⁷¹. Ὁ Πλάτων, ὡστόσο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν θέσπιση τῆς ἐγκρατείας, προτείνει μία ἀκόμα λύση-, «τὸ παλαιὸν μηχανήμα»-, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, τὴν ἐκπομπὴ ἀποικιῶν¹⁷².

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι προσεκτικὸς στὴν διατύπωσή του ὅσον ἀφορᾷ τὸν κρητικὸ νομοθέτη: Ἡ «διάζευξις» τῶν γυναικῶν ἀποτελεῖ θεραπευτικὸ μέτρο πρὸς τὴν πολυτεκνία, οἱ ἄνδρες «ποιοῦνται» μετὰ τῶν «ὁμιλίαν», ὅμως, ἐάν τὸ μέτρο αὐτὸ καλῶς καθορίσθηκε ἢ ὄχι, δὲν ἀπαντᾶται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη: «περὶ ἧς εἰ φαύλως ἢ μὴ φαύλως

168. FGrHist. 70 F. 149= Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* I IV 16 (C. 480).

169. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 10, 1272 a23-26. Πβ. σχετικὰ Newman, 1887, σ. 354 κ.ἑξ., Ἀ. Παναγόπουλος, ἐνθ' ἄν., σσ. 85-86.

170. Πλάτωνος, *Νόμοι* H 838 e-839 a.

171. Πλάτωνος, *Νόμοι* H 839 b-c.

172. Πλάτωνος, *Νόμοι* E 740 e.

ἕτερος ἔσται τοῦ διασκέψασθαι καιρὸς»¹⁷³. Ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὴν νομοθετικὴ ρύθμιση τῆς «διαζεύξεως» τῶν γυναικῶν ὑποδηλώνει ὅτι οἱ γυναῖκες διέκειντο δυσμενῶς πρὸς τοὺς ἄνδρες. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐμφανίζεται στὴν πρὸς *Τίτον* ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου¹⁷⁴, ὅταν συνιστᾷ στὶς γυναῖκες νὰ εἶναι σώφρονες καὶ ἱεροπρεπεῖς, «μηδὲ οἴνῳ πολλῷ δεδουλωμέναι»¹⁷⁵, παραλλήλως δὲ νὰ εἶναι οἰκουργοί, νὰ παραμένουν δηλαδὴ στὸν οἶκο καὶ νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν περιποίησιν αὐτοῦ. Μεταγενέστερες πληροφορίες παρουσιάζουν στὴν Κρήτη κινήσεις ἐναντίον τοῦ γάμου, τάσεις ἐγκρατευτικές, τὶς ὁποῖες μὲ ἐπιστολές του πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τοῦ νησιοῦ κατεπολέμησεν ὁ Διονύσιος Κορίνθου¹⁷⁶. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἔχει ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ Παῦλος, ὅταν συνιστᾷ στὶς γυναῖκες τῆς Κρήτης νὰ εἶναι φίλανδροι καὶ φιλότεκνοι, ὅροι οἱ ὁποῖοι σπανίως χρησιμοποιοῦνται καὶ ἀπαντοῦν σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Περγάμου τοῦ 2^{ου} μ.Χ. αἰῶνος¹⁷⁷.

Τὸ συγκεκριμένο χωρίον τοῦ Ἀριστοτέλους, βραχὺ στὴν διατύπωσή του, κρίνεται σκόπιμο νὰ συσχετισθῇ μὲ ἄλλα χωρία τῶν *Πολιτικῶν*¹⁷⁸, καὶ ἰδιαίτερα στὸ ἑβδομο βιβλίον, στὸ ὁποῖον ἐξετάζεται τὸ πληθυσμιακὸν πρόβλημα στὴν «ἀρίστη» πολιτεία. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀναγνωρίζοντας ὅτι ἓνας πολὺν μεγάλος ἀριθμὸς πολιτῶν δὲν ἐξασφαλίζει εὐνομία καὶ εὐταξία, τονίζει ὅτι στὴν πόλιν πρέπει νὰ ὑπάρχῃ τόσος πλῆθος ὅσον κατὰ πρῶτον χρειάζεται πρὸς αὐτάρκειαν, γιὰ νὰ ζῇ καλῶς κατὰ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας¹⁷⁹. Ἡ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πολιτῶν χωρὶς τὴν συνεπακόλουθον αὔξησιν τῆς περικοπῆς τῶν ὁδηγῶν πρὸς τὴν ἀποφυγὴ τῆς πολυτεχνίας, «ὥστ' ἀριθμοῦ τι-

173. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 10, 1272 a26-27.

174. Πβ. Π. Κ. Χρήστου, «Ἱστορικὰ στοιχεῖα περὶ Κρήτης ἐν τῇ πρὸς Τίτον ἐπιστολῇ», *Κρητικὰ Χρονικά* 4(1950) [= ἰδίου, *Θεολογικὰ μελετήματα* 1. Ἀρχαὶ τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἱδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1973, σσ.91-104].

175. Τит. β' 4.

176. Εὐσεβίου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 4, 23 5,17.

177. A. Deissmann, *Biblische Studien*, 6,255: «τῇ γλυνκτάτῃ γυναικί, φιλάνδρῳ καὶ φιλοτέκνῳ, συμβιωσάσῃ ἔτη λ'», ἀναφ. ὑπὸ Π. Κ. Χρήστου, *Θεολογικὰ Μελετήματα* 1. Ἀρχαί... σσ.99-100, σημ. 6.

178. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Ζ 1326 a5-10.

179. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Ζ 1326 b6-12.

180. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 6, 1265 b6-12.

νος μὴ πλείονα γεννᾶν»¹⁸¹. Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὀρίζεται ἀνώτατο ὄριο τεκνοποιίας καὶ σὲ περίπτωση ὑπερβάσεώς του, προτείνεται ἡ ἄμβλωση : «ἐὰν δέ τισι γίγνηται παρὰ ταῦτα συνδυασθέντων, πρὶν αἰσθησθὶν ἐγγενέσθαι καὶ ζωὴν ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἄμβλωσιν»¹⁸².

Τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ διαζευξέως τῶν ἀνδρογύνων ὡς μέτρου γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς τεκνοποιίας ἀμφισβητεῖ ὁ Spyridakis¹⁸³. Ὁ Spyridakis ἀποδεικνύει μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Κρήτης, σύμφωνα μὲ ὁρισμένες ἐνδείξεις, παρέμενε σταθερὸς ἢ καὶ αὐξήθηκε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς¹⁸⁴. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κυριάρχου σώματος τῶν πολιτῶν νὰ διατηρήσῃ τὸ καθεστὼς ἐπικυριαρχίας σὲ μία πληθυσμιακὰ ὑπέρτερη κατηγορία ὑποτελῶν θὰ πρέπει ν' ἀποτελοῦσε πράγματι ἰσχυρὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἐνθάρρυνση μᾶλλον παρὰ γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν γεννήσεων, λαμβανομένων ὑπ' ὅψιν πολλῶν παραγόντων-, ὅπως ἄγονοι γάμοι, τεράστιες ἀπώλειες ἀπὸ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους μεταξὺ τῶν κρητικῶν πόλεων, ἐκπατρισμὸς ἀρκετῶν κατοίκων κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ταραγμένης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς-, οἱ ὁποῖοι μποροῦσαν νὰ ἐπιφέρουν σημαντικὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ πολεμικὴ ὑπεροχὴ θὰ μποροῦσε νὰ διασφαλισθῇ μόνον μὲ τὸ ἔμπρακτο ἐνδιαφέρον τῶν κρητικῶν πόλεων γιὰ τὴν αὕξη τοῦ πληθυσμοῦ¹⁸⁵.

Οἱ φιλολογικὲς μαρτυρίες ποὺ διαθέτομε ἐνισχύουν τὶς ὑποθέσεις τοῦ Spyridakis. Τόσο στὸν Ὅμηρο¹⁸⁶ ὅσο καὶ σὲ ἀπόσπασμα τοῦ διαιλόγου «Μίνως»¹⁸⁷, ἐπιβεβαιώνεται ἡ μαρτυρία ὅτι ἡ Κρήτη εἶχε ἀπὸ παλαιὰ πρόβλημα ὑπερπληθυσμοῦ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Σπάρτη, ἡ ὁποία ὑπέφερε ἀπὸ ὀλιγανθρωπία¹⁸⁸. Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ παρατηρεῖται ἔντονο τὸ φαινόμενο ἐκπατρισμοῦ ἱκανοῦ ἀριθμοῦ Κρητῶν καὶ τῆς ἐγκαταστάσεώς τους σὲ ἄλλες περιοχὲς ἐκτὸς Κρήτης, προκειμένου νὰ ὑπηρετήσουν ὡς μισθοφόροι στὰ στρατεύματα τῶν

181. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 6, 1265 b6-7.

182. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Ζ 1335 b19-25.

183. St. Spyridakis, «Aristotle on Cretan πολυτεχνία», *Historia* 28(1979) 380-384.

184. St. Spyridakis, «Aristotle on Cretan...», ἐνθ' ἄν., σ. 381, σημ. 8.

185. St. Spyridakis, «Aristotle on Cretan...», ἐνθ' ἄν., σ. 381-382.

186. Ὅμηρου, *Ὀδύσσεια* τ 172 κ. ἐξ τ 174 *Ιλιάς* Β 649. Πβ. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* Ι IV 15 (C. 680).

187. [Πλάτωνος], *Μίνως* 319b - 320a. Πβ. Σχετικῶς Ἀ. Παναγόπουλος, *Πλάτων καὶ Κρήτη*. Ἀθήναι 1981, σ.100. Ἀριστοτέλης καὶ Κρήτη. Ἀθήναι 1987, σ. 90.

188. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Β 1270 a33-b6.

κρατῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου¹⁸⁹. Βέβαια, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διαπιστωθῇ σὲ ποὺ βαθμὸ τὸ φαινόμενο αὐτὸ ὀφείλεται σὲ ὑπερβολικὴ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης ἢ εἶναι ἀπόρροια τῆς συγκεντρώσεως τῆς γῆς στὰ χέρια ὀλίγων οἰκογενειῶν καὶ τῆς ἀπότοκης αὐξήσεως τῶν ἀκτημόνων¹⁹⁰. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε εἶναι ἡ ἀπασχόληση τῶν Κρητῶν ὡς πειρατῶν, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε εἴτε μέτρον ἐκτονώσεως τῶν ἐσωτερικῶν ἐντάσεων¹⁹¹ εἴτε μέτρον ἐξωτερικῆς πολιτικῆς¹⁹². Ἔτσι, κατὰ τὸν «Λακωνικὸν»¹⁹³ ἢ κατ' ἄλλον χαρακτηρισμὸν «Spartanum»¹⁹⁴ πόλεμο τοῦ Νάβιδος κατὰ τῶν Ρωμαίων μετέχουν ἐνεργῶς Κρητες πειρατὲς στὸ πλευρὸ τοῦ Σπαρτιάτη βασιλεία. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Κρητῶν πολιτῶν ποὺ ἔχει στὴν διάθεση του ὁ Νάβις ἀνέρχεται σὲ χίλιους¹⁹⁵.

Τέλος, τὴν ροπὴ καὶ τὴν τάση τῶν Κρητῶν πρὸς τὴν κερδοσκοπίαν, αἰσχροκέρδειαν καὶ πλεονεξίαν μὲ τὰ συναφῆ μέσα τῆς πειρατείας διαπιστώνουν Ἑλληνας¹⁹⁶ καὶ Ρωμαῖοι συγγραφεῖς¹⁹⁷, ἐνῶ παρὰλλη-

189. R.F. Willetts, *Aristocratic Society in...* σ. 246. H. van Effenterre, *La Crete et le monde grec de Platon a Polybe*. Paris 1968², σ. 303, σημ. 1. St. Spyridakis «Aristotle on Cretan πολυτεχνία», *Historia* 28(1979) 380-384, ἐδῶ σ. 381. «Cretan Therapontes», *La Parola del Passato* 42(1987) 81-90, ἐδῶ σ. 87, σημ. 28. A. Chaniotis, *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*. Stuttgart 1996, σ.25, σημ. 109.

190. Αἰκατ. Μανδαλάκη, ἔνθ' ἂν., σ. 226.

191. R.F. Willetts, *Aristocratic..* σσ.241-248. P. Brulé, *La piraterie crétoise hellénistique*. Paris 1978, σσ.161-165, 182-184. Π. Βερτουδάκης, *Epigrammata Cretica*. Λογοτεχνικοὶ τόποι καὶ μῦθοι τῆς Κρήτης στὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ἐπίγραμμα. Ἡράκλειον 2000, σσ.101-106.

192. Ἐμμ. Μικρογιαννάκης, *Ἡ Κρήτη κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους αἱ πολιτικαὶ ἰδίαι σχέσεις τῆς νήσου μετ' ἄλλων πόλεων ἢ κρατῶν*. Ἐν Ἀθήναις 1967, σσ.173, 184-185, 170 κ. ἐξ..

193. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* Γ κ'5,2.

194. Titus Livius, *Ab urbe condita* XXXIV 41,7.

195. Titus Livius, *Ab urbe condita* XXXIV 27, 4-8. Ἐπ' αὐτοῦ Ἰω. Ταῖφᾶκος, *Ρωμαϊκὴ πολιτικὴ ἐν Λακωνίᾳ*. Ἔρευναι ἐπὶ τῶν παλαιῶν σχέσεων Ῥώμης καὶ Σπάρτης. Ἀθήναι, τυπογραφεῖον «Ἑλλάς», 1974, σ. 18.

196. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* VI 46: «ὁ περὶ τὴν αἰσχροκέρδειαν καὶ τὴν πλεονεξίαν τρόπος οὕτως ἐπιχωριάζει ὥστε παρὰ μόνοις Κρηταῖεσσι τῶν ἀπάντων ἀνθρώπων μὴδὲν αἰσχρὸν ἂν νομίζεσθαι κέρδος». Βλ. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* VI 47, VIII 18 21. Πλουτάρχου, *Αἰμίλιος Παῦλος* 23: «τοῖς χρήμασιν ὅπως κηρίοις μέλισσαι προσλιπαροῦντες».

197. Titus Livius, *Ab urbe condita* XLIV 45: «Cretenses spem pecuniae secuit».

λα ἐντοπίζεται καὶ στὴν πρὸς *Τίτον* ἐπιστολὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου¹⁹⁸, ὁ ὁποῖος ὑπογραμμίζει τὸ μαχητικὸν πνεῦμα τῶν Κρητῶν καὶ συνιστᾷ στὸν Τίτο νὰ τοὺς ὑπενθυμίσῃ «ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ὑποτάσσεσθαι, πειθαρχεῖν πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἐτοίμους εἶναι, μηδένα βλάπτειν, ἀμάχους εἶναι, ἐπεικεῖς, πᾶσαν ἐπιδεικνυμένους πραότητα πρὸς πάντας ἀνθρώπους».

4. Τελικὲς παρατηρήσεις

Ὁ Ἀριστοτέλης κατώρθωσε εὐσυννόπτως καὶ συστηματικῶς νὰ σκιαγραφῇ τὶς ἀρχὲς οἱ ὁποῖες διέπουν τὸ πολίτευμα τῆς Καρχηδόνας, συγκρίνοντας τοῦτο μὲ τὸ ἀντίστοιχον τῆς Σπάρτης καὶ τῆς Κρήτης. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι οἱ χαρακτηρισμοὶ ποὺ ἀφορροῦν τοὺς Κρητες κατὰ τὴν ἐποχὴ τὴν ὁποία πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης, ὑφίστανται στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

198. Γιὰ τοὺς χαρακτηρισμοὺς τῶν Κρητῶν ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Παύλου ποὺ ἐδράζονται στὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἐπιμενίδου πβ. *Τίτ.* α7 α'10 γ'3. Π.Κ. Χρήστου «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ τὸ τετράστιχον τοῦ Ἐπιμενίδου», *Κρητικὰ Χρονικά* 3(1949) 118-126[=ΙΔΙΟΥ, *Θεολογικὰ Μελετήματα Ι. Ἀρχαί τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας*. Θεσσαλονίκη, Κέντρον Πατερικῶν Μελετῶν, 1983, σσ.79-88].